

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Irena Smetonienė

ŽINIASKLAIDOS KALBA IR STILIUS: TARTIS IR KIRČIAVIMAS

I DALIS / TARTIS

1575

VILNIAUS
UNIVERSITETO
LEIDYKLA
2014

Apsvarstyta Vilniaus universiteto
Lietuvių kalbos katedros posėdyje
(2014-09-11, protokolo Nr. 60-2),
Filologijos fakulteto tarybos posėdyje
(2014-12-05, protokolo Nr. 2),
rekomenduota skelbti.

RECENZENTA I:

doc. dr. Nijolė Linkevičienė
(Vilniaus universitetas)

doc. dr. Lina Murinienė
(Lietuvos edukologijos universitetas)

ISBN 978-609-459-452-6

© Irena Smetonienė, 2014

© Vilniaus universitetas, 2014

TURINYS

PRATARMĖ 4

STANDARTINIŲ KALBŲ FORMAVIMASIS
IR ĮTVIRTINIMAS 6

TARTIS 23

FONETINIAI TARTIES ASPEKTAI 27

Balsiai 28

Ilgųjų balsių tarimas 29

Trumpųjų balsių tarimas 30

ie ir uo tarimas 31

Dvibalsiai 32

Priebalsiai 37

Priebalsių kietinimas ir minkštinimas 37

Priebalsių asimiliacija 39

Dviejų vienodų priebalsių sandūra 40

Priebalsis j 40

Tekstai 44

PANAUDOTA LITERATŪRA 46

PRATARMĖ

Ši mokomoji priemonė skirta studijuojantiems žurnalistiką ir klausan-
tiems kursą bendru pavadinimu „Žiniasklaidos kalba ir stilius“. Viename
iš semestrų studentai mokosi taisyklingos tarties ir kirčiavimo. Pastarojo vado-
vėlių esama ne vieno, juos nesunkiai gali studijuoti ir ne specialistai, tačiau tar-
ties teorijai ir reikalavimams skirto atskiro darbo nėra (esama negimtakalbiams
skirtų vadovėlių, tačiau jie žurnalistams mokytis nėra tinkami). Su specialistais
ji aptariama per fonetiką, bet žurnalistams tokios išsamios fonetikos studijos
būtų nereikalingos, nes jiems reikia praktinių įgūdžių taisyklingai kalbėti. Be
to, tarčiai ir kirčiavimui skirtos tik 8 valandos paskaitų, todėl išsamiai išdėstyti
abiejų dalykų tiesiog neįmanoma. Taigi šios mokomosios priemonės **tiks-
lai** yra: 1) atrinkti tuos fonetikos aspektus, kurie būtų tarties teorijos pagrindas;
2) išaiškinti tarties standarto reikalavimus; 3) pateikti praktinių užduočių, kurios
padėtų įtvirtinti tarties standartą ir ištaisyti individualius nukrypimus nuo jo.

Nors žurnalistų pagrindinis darbo įrankis yra kalba, tačiau jie nėra kal-
bos specialistai, todėl šioje priemonėje pavyzdžiai teikiami netranskribuoti, kaip
įprasta specialistų vadovėliuose ir moksliniuose darbuose (tuomet reiktų skirti
laiko ir transkripcijai mokytis). Pavyzdžiai nekirčiuojami, nes kirčiavimui bus
skirta mokomosios priemonės antroji dalis. Praktiškai pastebėta, kad, norint
įtvirtinti teoriją ir sužinoti individualias tarties bėdas, reikia taisyklingai tarti
atskirus žodžius, o tik po to skaityti rišlių tekstą. Atskiri žodžiai pratybų dalyje
teikiami ne abėcėlės tvarka, o nuo daiktavardžių iki dalelyčių. Pirmi rašomi
tie žodžiai, kurie prasideda aptariamuoju balsiu arba dvibalsiu, toliau jie eina
žodžio viduryje ir galiausiai – žodžio gale. Rišlių tekstų teikiama labai nedaug
(jie skirti individualiam darbui ne auditorijoje), nes per seminarus skaitomi
straipsniai iš naujausių laikraščių, auditorijoje kuriami ir pasakojami savi tekstai,
organizuojami pokalbiai, formuluojami klausimai galimam pašnekovui – taip
siekiama tarties standartą įtvirtinti įvairiose situacijose.

Po kiekvienos teorinės dalies pateikta literatūra, kurioje studentai gali pasis-
kaityti daugiau apie rašomą dalyką, nes į mokomąją priemonę buvo atrinkta tik
tai, kas tiesiogiai susiję su tartimi ir su ja susijusiomis problemomis.

Atkreiptinas dėmesys, kad priemonėje nekalbama apie tarties klaidas –
stengiamasi išdėstyti, kaip ir kodėl turi būti, o ne akcentuoti, kaip netaisyklingai

galima pasakyti. Daugelis dabartinių studentų kalba standartine kalba su tam tikru regioniniu atspalviu, todėl nenagrinėjami tarminiai niuansai, pagrindine taisyklingumo bėda nebelaikomos kitos kalbos, įsivesta nauja sąvoka – individualus nukrypimas nuo normos.

Dirbant su būsimaisiais žurnalistais, nuolat kyla klausimų: Kam reikalinga taisyklinga kalba? Kas tai yra kalbos standartas? Kam reikalingas norminimas? Ar jo esama ir kitose šalyse? Kad tokiais klausimais nebūtų trukdomas studijų procesas, šis kursas būdavo pradedamas bendrąja paskaita apie standartinių kalbų susikūrimą. Kadangi tam skirti laiko nebėra galimybės, šios priemonės pirmoje dalyje pateikiama trumpa standartinių kalbų kūrimosi istorija (tarp jų ir lietuvių), supažindinama su kalbos politika ir pagrindiniais jos momentais. Žurnalistai yra ne tik pavyzdys mokiniams, kaip reikia taisyklingai kalbėti (tai rodo Švietimo ministerijos atliktos apklausos), bet ir visuomenės nuomonės formuotojai. Žinodami, kas yra kalbos politika, kaip ji atsiranda, kaip ji vykdoma Lietuvoje ir kitose šalyse, jie gali padėti visuomenei susigaudyti tarp šiuo metu skleidžiamo melo ir tiesos, pagrįstos faktais.

Mokomosios priemonės autorė dėkinga Lietuvių kalbos katedros kolektyvui, kuris įdėmiai perskaitė priemonę ir pateikė labai vertingų pastabų, taip pat recenzentėms doc. dr. Nijolei Linkevičienei ir doc. dr. Linai Murinienei. Jų pastabos ir pasiūlymai prisidėjo prie mokomosios priemonės kokybės.

STANDARTINIŲ KALBŲ FORMAVIMASIS IR ĮTVIRTINIMAS

Prieš pradėdant mokytis taisyklingos tarties ir kirčiavimo pagrindų, labai svarbu suvokti, kaip valstybėje atsiranda kalbos standartas, kodėl jis būtent toks, o ne kitoks, kaip kalbos standartas susijęs su dar viena sąvoka – kalbos politika. Galų gale ne vienam kalbos vartotojui kyla klausimas, ar lietuvių kalbos norminimas yra unikalus, ar tokį arba panašų kelią iki kalbos standarto nuėjo ir kitos šalys?

XX a. pabaigoje Wiliamas Beeras savo studijoje „Kalbos politika ir nacionalinė vienybė“ rašė: „Kalbos politika tampa socialiniais klijais, kuriais vyriausybės siekia susiskaldžiusias žmonių grupes sujungti į vieną stabilią politinę ir socialinę visumą“ (Beer, Jakob, 1985, 1). Drąsiai galima teigti, kad kalba yra valstybės tam tikras įrankis, kuriuo ji gali suvienyti valstybę – tokį teiginį patvirtina Europos standartinių kalbų formavimasis ir jų įtvirtinimas. Nuo pat pirmųjų žingsnių, kai tik užsiminta apie valstybės kalbos pasirinkimą, arba standartizavimą, kalba tapo neatsiejama politikos dalimi. Sociolingvistas Einaras Haugenas atkreipia dėmesį, kad iki Renesanso rūpintis kalba buvo palikta gramatikams ir retoriams, kurie skelbė apie kalbos grožį ir poveikį klausytojams, tačiau su valstybės valdymu ir vienu kalbos standartu tai neturėjo nieko bendra. Kaip ir šiandien, būta dviejų nuomonių. Vieni sakė, kad kalba yra duota Dievo, todėl niekas negalės jos liesti. Kiti jau kalbėjo apie kalbos normas ir tam tikrą tvarką kalboje. Vienas iš žinomiausių veikalų – Kvintiliano „De institutione oratoria“. Jis rašė, kad viena iš gramatikos funkcijų yra taisyklingos kalbos formavimas (*recte loquendi scientiam*). Tuo metu imamas vartoti ir žodis „kodifikacija“, kuris reiškė tam tikrą rašybos, gramatikos, leksikos kodų patvirtinimą (Хайген, 1975.). Visai kitaip į kodifikavimą ir jo prasmę imta žiūrėti nuo XV amžiaus. Ispanai buvo pirmieji, susieję kalbą ir valstybės politiką. 1492 m. pasirodo vyskupo Antonio de Nebrijos ispanų kalbos gramatika, kurioje įgyvendintos dar Alfonso X laikais kurtos kalbos normos tiems, kurie nori kalbėti viena, standartizuota, kalba, tvarkyti ja valstybės dokumentus, rašyti mokslo darbus ir kitus raštus. Autorius pasirenka vieną Ispanijos tarmę (kastilų), kuri jam atrodo labiausiai išlaikiusi kalbos sistemą, ir gramatiką pavadina jos vardu – „Grammatica de la lengua Castellana“. Nebrija gramatiką pavadina ne susikalbėjimo ar

bendravimo vadovėliu, o „companero del imperio“ ir skiria karalienei Izabelei I, o karalienė ją patvirtina įsakymu. Taigi, aukščiausia valstybės institucija nurodo savo piliečiams, koku kalbos standartu jie privalo vadovautis. Kalba tampa valstybės politikos dalimi. Sakoma, kad ne visi Ispanijoje buvo patenkinti tokiu karalienės sprendimu: vieniems nepatiko, kad pasirinkta kastilų tarmė, kiti apskritai skundėsi, kad ryte atsibudusi Ispanija nebemokėjo kalbėti ispaniškai, tačiau karalienė tokiu savo sprendimu pasiekė svarbiausią tikslą – per kalbą ji suvienijo Ispaniją. Vienas po kito pasirodo Nebrijos lotynų-ispānų ir ispānų-lotynų žodynai, 1517 traktatas apie ispānų kalbos rašybą, kurie dar labiau įtvirtina kalbos standartą valstybės gyvenime.

Ispānų valdovų sugebėjimas per kalbą suvienyti valstybę ir oficialiame lygmenyje išvengti dialektų maišalynės rado atgarsį ir kitose to meto Europos valstybėse. 1582 m. Italijoje įkuriamą *Accademia della Crusca*, kuriai iškeltas tikslas – parinkti vieną tarmę, galinčią tapti prestižinės kalbos etalonu, ir kovoti už jos grynumą. Tai buvo pirmoji valstybės išlaikoma akademija. Atkreiptinas dėmesys, kad ir iki akademijos įkūrimo italai turėjo prestižinį kalbos variantą – tai Dante'ės, Petrarca'os ir Boccaccio kūrinų kalba, bet jos prestižiškumas buvo susijęs su literatūriniu standartu, kitaip sakant, tai buvo italų literatūrinė, o ne valstybės valdymo, kalba. To meto susiskaldžiusiai Italijai reikėjo kitokio standarto. 1612 m. pasirodo akademijos parašytas žodynas, o Toskanos (Florencijos) tarmė tampa visos Italijos kalbos standartu.

Kalbos kaip vienijamojo įrankio galia nepraslydo pro kardinolo Richelieu akis – 1635 m. jis įkuria Prancūzijos akademiją. Gudrusis kardinolas pats nurodė akademijos uždavinius ir prašė jos narių nepaprastai atidžiai ir kantriai kurti tikslas prancūzų kalbos taisykles ir padaryti ją tinkamą rašyti ir kalbėti apie meną bei mokslą. Jis buvo įsitikinęs, kad toks bendros kalbos sistemos sukūrimas padės jam politiškai suvienyti šalį. Būtent jis ištarė frazę – „kas valdo kalbą, tas valdo ir valstybę“. Nuo Ispanijos ir Italijos skirtumas tik tas, kad prancūzai kalbos standartui pasirenka dvaro kalbą, o ne vieną iš Prancūzijos tarmių. Prancūzijos akademijos veikla buvo puikus pavyzdys, kaip toliau prižiūrėti patvirtintą standartą, kad kalba, nors ir standartizuota, išliktų gyva ir atvira naujovėms. Akademijos imamos kurti ir kitose šalyse: 1713 – Ispanijoje, 1739 – Švedijoje, 1830 – Vengrijoje.

Visai kita kalbos padėtis tose valstybėse, kur kodifikavimo ir standartizavimo idėjos kyla iš apačios, be valstybės vadovų palaikymo, kur nacionalinė kalba tampa tautų pasipriešinimo okupantams ir išsivadavimo ginklu. Štai Slovakija nuo XI amžiaus priklausė Vengrijos karalystei, o ši buvo Austrijos imperijos dalis.

Natūralu, kad į slovakų kalbą žiūrėta kaip į dėmesio nevertą muzikų kalbą, o išsimokslinę slovakai rašė vengrų, lotynų, nuo XIV a. pabaigos čekų kalba. Patys slovakai čekų kalbą laikė sunorminta, ištobulinta, hierarchiškai aukštesne, vadinasi, ir perstižine. Situacija pasikeitė tik XVIII a., kai susiformavo tautinė, religinė ir kalbinė slovakų savimonė. Katalikų kunigas Jozefas Ignácas Bajza 1783 m. išleidžia romaną slovakų kalba, o 1790 m. katalikų kunigas Bernolákas parašo slovakų kalbos gramatiką. Tai buvo mėginimas norminti slovakų kalbą, parodyti jos tinkamumą ne tik buitinei vartosenai. Nors ši kalba buvo vartojama šviesuomenės (iš pradžių kaip šnekamoji, vėliau ir kaip rašomoji), tačiau XVIII a. ji netapo oficialia valstybės kalba, nes slovakų valstybės ir nebuvo. XIX a. slovakų kalbos kodifikavimas pasiekė aukštesnį lygmenį – 1846 m. pasirodo du labai svarbūs Liudovito Štúro darbai: „Slovakų kalbos mokslas“ ir „Slovakų kalba, tai yra, apie būtinybę rašyti šia kalba“. Štúras, pasinaudodamas kitų šalių patirtimi, kalbos standartui pasirenka vidurio slovakų tarmes. Atrodo, kad pagrindas standartinei kalbai paklotas, belieka jį pripažinti atitinkamoms valstybės institucijoms, tačiau ilgai trukusi priklausomybė nuo vengrų (iki 1918 m.), čekų kalbos prestižiškumas, religiniai dalykai neleido susiformuoti tokiai tautinei savimonei, kuri subrandintų nepriklausomos valstybės idėją, o vienas iš postulatų būtų sava kalba. Atvirksičiai, 1918 m. įkūrus Čekoslovakijos Respubliką, daug kam buvo priimtina net čekoslovakų kalbos idėja. Ir tik 1993 m., kai Slovakija tapo savarankiška valstybe, slovakų kalba paskelbta valstybine – ji pagaliau tapo valstybės politikos dalimi.

Savotiškai buvo kuriamas ir anglų kalbos standartas. Jo pradžia siekia XV a., kai bandyta apibrėžti, kas yra anglų kalbos standartas, kai bandyta anglų kalbą vietoj prancūzų kalbos vartoti valdžios ir prekybos sferose. Iki pat XVII a. kalbama apie savotiškai du standartus: anglų rašomąją ir šnekamąją prestižinę karaliaus (King's English) kalbą. 1596 m. Edmundas Coote'as savo knygoje rašo norįs skaitytojus išmokyti taisyklingai rašyti, o XVIII a. jau labiau akcentuojama tartis: 1764 m. Carterio sudarytame žodyne rašoma, kad jo tikslas esąs užsieniečiams pademonstruoti tikrąją anglų kalbos tartį, o vietiniams padėti atsikratyti klaidingo ir netikusio dialekto, būdingo kuriai nors karalystės grafystei ir išmokyti vaikus kalbėti taip, kaip labiausiai pridera. Randasi šviesuolių, kurie vaišto po kaimus ir moko vaikus taisyklingos tarties (mokiniai skaitydavo garsiai ir šitaip mokėsi tarti taisyklingai). Tačiau kalbos standartui susiformuoti situacija nebuvo dėkinga: nors apie XVI a. antrąją pusę ir ėmė ryškėti į tarties standartą pretenduojanti Londono aukštuomenės tartis, prestižine aristokratų kalba dar ilgai

išliko prancūzų kalba, o prastuomenė iki pat XVIII a. pabaigos kalbėjo vietiniais dialektais. Anglų tartis nuo rašybos ėmė tolti dar XV a., tam sutvarkyti labai būtų pasitarnavusios spaustuvės, kurios iš tiesų labai prisidėjo prie kalbų standartų įtvirtinimo, bet Anglijos spaustuvininkai buvo pagarsėję konservatyvumu ir ištisus šimtmečius diegė senąją rašybą, o tartis tik dar labiau nutolo nuo rašybos (Plačiau apie anglų kalbos formavimąsi Birštonaitė, 2002). XVII–XVIII a. Anglijoje buvo bandyta įkurti akademiją, kuri pasirinktų kalbos standartu – jos iniciatoriai buvo žinomi rašytojai Miltonas, Defoe, Swiftas, tačiau šią puikią idėją sužlugdė anglų priešinimasis prancūziškoms idėjoms, kuriose buvo galima įžvelgti bet kokią absoliutizmą. Vietoj akademijos idėjos buvo nutarta kalbos vadovu pasirinkti Samuelį Jonson'ą ir jo 1755 m. išleistą žodyną. Prestižinės tarties siekis išsilaiko iki šių dienų, o rašybos ir tarties artėjimo žingsnių nematyti.

Taigi iš aptartų pavyzdžių matyti, kad kalbos kodifikuojamos ir standartas kuriamas kiekvienoje šalyje gana skirtingai. Gerokai daugiau bendrybių atsiranda ir visoje Europoje kalbos kodifikavimo klausimas pasidaro dar svarbesnis, kai prabilta apie liaudies švietimą. Steigiamos spaustuvės, nes knygos tapo pagrindine švietimo priemone, o knygų spausdinimas reikalavo kuo greičiau standartizuoti kalbą. Išmokę skaityti, žmonės staiga pajunta, kad yra verčiami kalbėti kažkokia nauja kalba. Politiniai kataklizmai iškelia naujas tautas arba prikelia senąsias ir aiškiai matyti, kaip vienoje po kitos šalyse įtvirtinamos naujos kalbos – kaip akademijų, komisijų ar atskirų asmenų kodifikavimo rezultatas. XX a. pradžioje visoje Europoje, sukūrus visuotinę bendrojo lavinimo sistemą, švietimo ministerijos imasi tiesiogiai kontroliuoti rašybos ir gramatikos mokymą, o XX a. viduryje mokslininkai jau kuria kalbos politikos teorijas. Einaras Haugenas, išanalizavęs kalbų kelią nuo tarmės iki standartinės kalbos, išskiria keturis pagrindinius žingsnius: 1) normos pasirinkimą, 2) formos kodifikavimą, 3) funkcijos tobulinimą, 4) bendruomenės priėmimą. Kaip matyti iš anksčiau pateiktų pavyzdžių, ir pirmasis, ir antrasis žingsniai Europoje vyko ne stichiškai, o globojami aukščiausios to meto valdžios. Dabar sunku patikėti, kad tuometinis kalbos įstatymas buvo gramatika ir žodynas.

Lietuvos kelias ir panašus į čia minėtų šalių, ir skirtingas dėl istorinių įvykių, socialinės ir politinės padėties. XV a., kai ispanai jau susikuria savo kalbos standartą, Lietuvoje lietuviškai privačiame gyvenime kalba valstiečiai, miestiečiai ir kai kurie smulkieji bajorai, valstybės raštuose įsitvirtina rytinių slavų kalba (nes tuo metu lietuvių rašytinės kalbos nebuvo), o su kitomis šalimis susirašinėjama lotyniškai. Maždaug nuo XVI a. pradžios viešajame gyvenime pasirodo

lenkų kalba. Ji labiausiai reiškiasi per Bažnyčią. Iš Lenkijos atvykę dvasininkai nerodė noro mokytis lietuvių kalbos. Viena iš priežasčių galėjo būti ta, kad nuo pat krikščionybės įvedimo Lietuvos bažnytinė provincija administraciniu požiūriu priklausė Lenkijos Gniezno arkivyskupui. XVII a. pabaigoje lenkų kalba įsitvirtina ir kanceliarinėje kalboje. XVI–XVII amžiai labai svarbūs ir lietuvių rašomajai kalbai. Pirmiausia iškyla poreikis susikurti rašybą. Ji buvo skolinta (iš lenkų ir vokiečių), nelabai atitiko lietuviškus garsus, todėl teko verstis įvairiais diakritikais ir sudėtiniais rašmenimis: pavyzdžiui, Martynas Mažvydas lietuviškus garsus *è* ir *e* žymėjo raide *e*, ilguosius garsus *y* ir *ū* – *ii* ir *uu*, garsą *š* – triženkliai *sch*; Danielius Kleinas pirmasis *è*mė žymėti lietuvišką garsą *ė*; Mikalojus Dauša šalia jau vartojamų *ą* ir *ę* ima vartoti *į* ir *ų*. Kitas labai svarbus to meto uždavinys – pasirinkti tinkamą tarmę, kad rašyti tekstai būtų suprantami visų tarmių atstovams. Su šia problema susidūrė ir Mažvydas. Nors „Katekizmo“ pagrindas yra žemaitiškas, tačiau esama ir aukštaitiškų priemaišų, o vėlesniuose raštuose jis aiškiai suka į vakarų aukštaičių pusę. Šios tarmės lytys vyrauja Jono Bretkūno, Jono Rėzos darbuose. Vakarų aukštaičių tarmės pagrindu parašyta ir Danieliaus Kleino gramatika – šią tarmę jis vadina bendriausia ir geriausia. Taigi, galima sakyti, kad Mažoji Lietuva jau pasirenka tarmę, gana nuosekliai laikosi Kleino rašybos. Didžiojoje Lietuvoje situacija visai kitokia: daug daugiau tarmių, o ir rūpintis kalbos kūrimu nebūta kam. Daukša rašydamas rėmėsi savo vidurio aukštaičių (Dotnuvos) tarme, primaišydamas kitų tarmių žodžių, reformatų kalvinų raštai taip pat artimi tai pačiai tarmei su kitų tarmių elementais, matyt, paimtais iš ankstesnių liuteroniškų raštų. Reikia pripažinti, kad per tuos du šimtmečius bendra lietuviška rašyba nenusistovėjo, nebūta nuoseklumo ir sutarimo (gotiška rašyba Mažojoje Lietuvoje išsilaiko net iki Antrojo pasaulinio karo), tarmė taip pat nepasirinkta, tačiau mintys apie vakarų aukštaičių tarmę kaip tinkamiausią gali būti nulėmusios šios tarmės pasirinkimą XIX a. pabaigoje. Daukšos mintys, kad kalba yra būtinas ir svarbiausias dėmuo tautai norint išlikti tauta, taip pat buvo svarbios ateinančioms kartoms.

XVIII a. šiuo požiūriu yra žingsnis atgal: rytų Lietuvoje buvo aiški slavų kalbų įtaka, o aukštesnieji LDK sluoksniai vis labiau lenkėjo. Lietuvių kalba tebuvo reikalinga tik pasiekti ir paveikti lietuviškai kalbančius valstiečius ir baudžiauninkus. Nors šiame amžiuje ir pasirodo keli lietuvių kalbai reikšmingi darbai (Konstantino Sirvydo žodyno „*Dictionarium trium linguarum*“ penktasis leidimas, „*Grammaticae Litvanicae*“, „*Universitas lingvarum Litvaniae*“, pora vadovėlių mokykloms), tačiau vienos tarmės pasirinkimo nematyti, o palyginti

su Europoje vykstančiais kodifikavimo ir kalbos įtraukimo į valstybės politiką procesais, Lietuvoje galima pastebėti net atvirkštinius procesus – tas, kas kalba lietuviškai, laikomas atsilikusiu ir tamsiu.

XIX a. pradžioje Lietuvą neabejotinai pasiekia Didžiosios prancūzų revoliucijos teiginiai apie naują tautos sąvoką, kurioje kalba (ypač standartinė) vaidina ypač svarbų vaidmenį, taip pat Europos šviesuomenės mintys, kad kalba yra tautybės ir tautos gyvastis, kad galima išstobulinti ir labiausiai apleistą ar net nežinomą kalbą. Europos mokslininkų darbuose apie tautų ir kalbų istorijas nuskamba ir lietuvių vardas, nes, susikūrus lyginamajam indoeuropiečių kalbų mokslui, lietuvių kalba tampa svarbiausiu to lyginimo šaltiniu. Varšuvos mokslo bičiulių draugija, norėdama labiau pažinti savo valstybės (Lenkijos – Lietuvos) praeitį, paprašo Vilniaus universiteto surinkti žinių apie lietuvių kalbą, tačiau informacijos (kaip ir buvo galima tikėtis) gavo nedaug, todėl užsako draugijos nariui (kaip lietuviui) Ksaverui Boguž(š)ui parašyti ta tema veikalą. Jis iš tiesų buvo kilęs iš Lietuvos (Pabaisko valsčiaus), teologijos mokslus baigęs Vilniaus akademijoje, tačiau lietuviškai mokėjo menkai. Tiesa, jis teigė, kad prieš rašydamas studijavęs lietuvių kalbos rašybą ir gramatiką iš P. Ruigio ir K. Sirvydo žodynų, tačiau jo darbas „Apie lietuvių tautos ir kalbos pradžią“; išleistas 1808 m., nepretendavo į rimtą kalbotyros veikalą. Pats autorius sakosi turėjęs tikslą „sukelti meilę gujamai lietuvių kalbai ir tautai, parodyti niekinamos muzikų kalbos savitumą, senoviškumą, tobulumą, tinkamumą tiek grožinei literatūrai, tiek kultūriniam gyvenimui apskritai“ (Jonikas, 1987, 167). Šiame veikale atsispindi ir to meto Europos šviesuomenės idėjos – autorius pabrėžia gimtosios kalbos reikšmę tautai: „Tai yra tikra tiesa, kad, norint tautą sunaikinti, reikia atimti jos kalbą“ (ten pat, 166). Nors ir ne mokslinis, tačiau veikalas turėjo didelę įtaką lietuvių patriotams, ypač to meto žemaičiams. Būtent Žemaitijoje ir kyla lietuviškas sąjūdis, dar vadinamas Žemaičių sąjūdžiu arba Žemaičių lietuviškuoju literatūriniu sąjūdžiu, kuriam kurį laiką vadovavo vyskupas Juozapas Arnulpas Giedraitis. Visi šio sąjūdžio dalyviai ne tik stengiasi rašyti lietuviškai, kviečia saugoti ir puoselėti lietuvių kalbą, bet ir kelia rašto vienos tarmės pagrindu idėją. Pavyzdžiui, Antanas Klementas pasisako už Telšių, Dionizas Poška – už Viduklės tarmę. Poška kalbos standartui nustatyti net siūlė įkurti atitinkamą komisiją. Būta ir kitokių minčių – Silvestras Valiūnas manė, kad nereikėtų vieno kurio kampo kalbos laikyti geriausia, o į žodynus dėti visus gyvosios kalbos pavyzdžius. Jurgis Pabrėža rašė pajūrio žemaičių tarme, turėjo susidaręs savo rašybą (ilguosius savo tarmės balsius žymėjo dvigubais rašmenimis, pvz., waardaa), svetimiams žodžiams kūrė

pakaitus, skatino tai daryti ir kitus rašančiuosius, ypač didelis jo nuopelnas botanikos terminijai. Kitas kultūrinis židinys susikuria Vilniaus universitete. Jo iniciatoriai taip pat žemaičiai, universiteto studentai (vien iš Kražių gimnazijos čia studijavo keliasdešimt jaunuolių), be abejo, į Vilnių atvežę Žemaičių sąjūdžio idėjas. Tiesa, studentų tautinį sąmoningumą žadino ir universitete dėstomi dalykai, pavyzdžiui, per literatūros paskaitas buvo raginama domėtis liaudies kūryba, ieškoti literatūroje tautinių elementų, o per istorijos paskaitas studentai sužinodavo apie Lietuvos praeitį. Jaunimas imasi rašyti mokykloms lietuviškus vadovėlius, versti literatūros kūrinius į lietuvių kalbą, rinkti gyvosios kalbos faktus, keliamos mintys apie lietuvių kalbos žodyną ir gramatiką, tarmės pasirinkimo klausimas, kalbos gryninimas. Tokioje atmosferoje išsirutulioja dar viena mintis – Vilniaus universitete įkurti lietuvių kalbos katedrą, kuri rūpintųsi ne tik lietuvių kalbos dėstymu, bet ir visais kalbos klausimais. Šią idėją įgyvendinti imasi Kazimieras Kantrimas. Jis penkiolikoje punktų išdėsto tokios katedros reikalingumą, jai vadovauti pasiūlo Poškos draugą Leoną Uvainį, nes jis, be kitų septynių kalbų, gerai mokąs lietuvių kalbą. Kantrimo pasiūlymą svarstė Literatūros ir laisvųjų menų fakultetas ir jam pritarė, tačiau šiam siekiui nebuvo lemta išsipildyti, nes 1832 m. universitetas uždaromas.

Tuo metu universitete studijavęs Simonas Stanevičius savo darbus rašo žemaičių tarme, primaišydamas kitų tarmių elementų, ir nors tarmės pasirinkimo klausimo nekelia, tačiau labai svarbios jo nuostatos į lietuvių ir žemaičius žiūrėti kaip į tos pačios tautos atstovus (persispausdintai 1737 anoniminei gramatikai jis prideda lietuvišką antraštę – „Trumpas pamokymas kalbos lietuviškos arba žemaitiškos“), taip pat pastangos svetimiams žodžiams ieškoti pakaitų gyvojoje kalboje arba kurti naujus.

Simoną Daukantą galima laikyti ir Žemaičių sąjūdžio, ir universiteto idėjų tęsėju. Jis, kaip ir Stanevičius, lietuvių ir žemaičių nelaikė skirtingais, tad ir kalbą vadino lietuvių ir žemaičių kalba. Be didžiulių Daukanto nuopelnų Lietuvos, lietuvių kalbos istorijai, labai svarbios jo mintys apie bendrą kalbą. Pirmuosius darbus jis pats rašė pajūrio žemaičių tarme, tačiau teigė, kad kitų tarmių atstovai jo raštą, kartą perskaitę, galį skaityti savąja. Vėlesniuose raštuose vis labiau sukama į vakarų aukštaičių tarmę, galbūt ji bus pasirodžiusi labiausiai tinkama tokiam tikslui. Daukantas normos istorijoje išskyla kaip vienas iš ryškiausių XIX a. kalbos grynintojų. Jam atrodė, kad tautai gali atstovauti tik gryna kalba, antraip ji netinka kultūrinei funkcijai. „Pasakojimo apie veikalus lietuvių tautos senovėje“ pratarmėje jis rašo: „Žodžius svetimus, įurštus į mūsų kalbą, išmečiau, o į

jų vietą tikrus lietuviškus žodžius pastačiau, kad prašalietis, skaitydamas mūsų knygas, netartų mūsų tautą esant sąmėžiniu visokių tautų“ (Jonikas, 1987, 203). Kovodamas su kitų kalbų įtaka, jis gyvojoje kalboje ir senuosiuose raštuose ieškojo svetimybėms pakaitų, o neradęs kūrėsi pats. Dalis jo naujadarų ilgainiui įsitvirtino lietuvių kalboje (laikrodis, daiktavardis, būdvardis).

Kad švietimo ir kultūros reikmėms skirta kalba turi būti švari ir gramatiškai apdorota, teigia ir Juozas Čiulda savo rankraštiniėje XIX a. gramatikoje. Jis teigia laikąsį savo tarmės (vakarų žemaičių), nes ji jam atrodanti labiau susiformavusi, tačiau kelia ir kitą mintį – kadangi lietuvių kalba esanti suskilusi į daug tarmių, reikią jas išnagrinėti ir apgalvoti, „kuri tarmė yra toliausiai pažengusi į priekį visuotiniame gyvosios kalbos veržimesi į tobulumą ir daugiausia priartėjusi prie to tikslo“ (ten pat 233).

XIX a. viduryje Žemaičių sąjūdžio idėjos atrodė prigesusios, tačiau kaip tik tuo metu iškyla asmenybė, kuriai buvo lemta pakeisti visą to meto gyvenimą, o kalbą padaryti politikos įrankiu, todėl jos veiklą verta aprašyti šiek tiek plačiau. Tai buvo Motiejus Valančius. Pasak Alvydo Jokubaičio, tai buvo monarchas, turintis valdžios galią (2013 m. birželio 21–23 d. „Santaros-šviesos“ suvažiavime prof. Alvydas Jokubaitis skaitė paskaitą „Tarp kunigaikštystės ir tautinės valstybės. M. Valančiaus *interregnum* prasmė“. Pagrindinė paskaitos mintis: Žemaičių vyskupija – politinė XIX a. Lietuvos gyvenimo forma, pagimdžiusi politiškai organizuotą tautą.) Jokubaitis savo paskaitoje pabrėžia, kad Valančiui nebuvo lengva ir palaikyti lietuvių, ir įtikti imperatoriui, tačiau pasinaudodamas savo įtaka, aštriu protu ir neregėta intuicija, jis be jokių revoliucijų, išnaudodamas tarpuvaldžio laikotarpį, sugeba sukurti savotišką tautinę valstybę, ir ta jo Žemaičių vyskupija buvo pirmoji politinio valdymo forma. Jis tikėjo vakarų romantikų žodžiais, kad kalba yra tautos siela, taip pat suprato, kad kalba yra politika, ir pasiremdamas liaudimi ir jos kalba sukuria politiškai organizuotą tautą. Valančiaus nuopelnai Lietuvai didžiuliai. Tikėtina, kad be šios asmenybės nebūtų nei nepriklausomos Lietuvos, nei valstybinės lietuvių kalbos. Valančius XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios šviesuomenei parodė pavyzdį, kaip vėl sukurti Lietuvos valstybę. Negalima atmesti ir tokios minties, kad būtent dėl Valančiaus sugebėjimo laviruoti tarp savų ir valdžios, telkti bendram darbui visus norinčius ir galinčius, Lietuva iš spaudos draudimo išėjo su minimaliais nuostoliais – per visą draudimo laikotarpį kirilica išspausdinta tik 60 knygelių (daugiau apie Valančių žr. Smetonienė, 2014).

Pasitelkus kalbą kaip politinį įrankį, Valančiui teko spręsti ir vienos kalbos klausimą. Jam labai rūpėjo įtikti įvairiakalbams savo vyskupijos gyventojams

(ypač tada, kai prie vyskupijos buvo prijungti keli Vilniaus vyskupijos dekanatai), tačiau kuri tarmė galėtų tapti bendrąja kalba, nuspręsti nesiėmė, nors visus ragino tai daryti. Pats rašydamas tęsė ankstesnių autorių pastangas gryninti kalbą, tačiau reikia pripažinti, kad tiek jo valdymo laikotarpiu, tiek po jo bendros kalbos idėja skamba vis garsiau, aiškiai matyti, kad keliantieji šį klausimą žino Europoje vykusius ir vykstančius kalbos standartizavimo bei kodifikavimo procesus. Štai Laurynas Ivinskis kelia mintį, kad lietuvių kalbai reikia pasirinkti vieną tarmę, kaip tai daroma ir kitose kalbose. Jis siūlo pasirinkti vidurinę tarmę, kuri esanti geriau pažįstama, užimanti didžiausią plotą ir išvengusi svetimųjų įtakos. Gaila, kad nėra neišlikę jokio raštiško Ivinskio paliudijimo, kas ta vidurinė tarmė. Jonas Juška manė tam reikalui tinkant ariogališkių tarmę: „Matyt, šiai tarmei autorius skyrė rašomosios lietuvių kalbos pamato vaidmenį. Taigi ją renkant(is), didesnis tarmės plotas ir didesnis ja kalbėjusių žmonių skaičius galėjo būti svarus argumentas. Kaip ir aprašytieji tarminiai ypatumai: kuo daugiau panašumo ariogališkių tarmė turėjo su Prūsų lietuvių šnekta, tuo daugiau jai buvo galimybių tapti kertine. Tarminių ypatybių požiūriu ariogališkių tarmė buvo „vidurys“ tarp žemaičių ir rytų lietuvių (rytiečių). Taigi labai tiko J. Juškos numatytajai misijai“ (Mikulėnienė, 2012, 253). Antanas Baranauskas taip pat rėmė bendros kalbos idėją, savo straipsnyje apie žemaičių ir lietuvių kalbą siūlė kunigams rinkti įvairių vietų kalbinę medžiagą, iš kurios lietuvių kalbos tyrinėtojai paskui galėsią išvesti bendrąsias lietuvių kalbos taisykles bei sudarysią žodyną, gramatiką ir kitas „taisyklines knygas“. Vėliau jis kelia idėją tarmines formas suvesti į senesnes etimologines formas, kurios buvusios iki tarmių suskilimo. Tarmių derinimą turėjo simbolizuoti rašyba, kur kiekvienas rašmuo sujungtų tarminius garsų skirtumus. Tokį raštą kiekviena tarmė galėtų skaityti savaip – tačiau, kaip tą padaryti, Baranauskas nenurodė. Baranauskas, kaip ir visi XIX a. šviesuoliai, yra sukūręs nemažai naujadarų. Bene vertingiausi yra jo gramatikos terminai, kuriuos savo gramatikose vartojo ir Jonas Jablonskis: balsė, kirtis, rašyba, skaitvardis, sakynys ir kiti. Baranausko bendros kalbos teoriją parėmė ir jo mokinys Kazimieras Jaunius. Tik jis į savo rašybą stengėsi įsivesti daugiau diakritinių ženklų (kad raštą būtų galima lengviau skaityti skirtingų tarmių atstovams) ir kiek galėdamas šalino iš rašto lenkiškas raides.

Ypač didelis postūmis kurtis kalbos standartą rašto reikmėms buvo „Auszros“ ir „Varpo“ pasirodymai. „Auszrai“, užsimojusiai per kalbą jungti visus lietuvius į tautinę vienybę, teko svarstyti rašybos ir tarmės klausimus. Rašyba – skolinta iš lenkų. Tiesa, Jono Basanavičiaus iniciatyva bandyta įvesti š ir č,

bet netrukus vėl grįžtama prie lenkiškosios rašybos, nes skaitytojai prie jos esą įpratę. Iš pradžių stengtasi įtikti visoms tarmėms, galiausiai pasukama į vakarų aukštaičių tarmę. Gal todėl, kad laikraščio redaktoriai ir bendradarbiai buvo tos tarmės arba arčiausiai jos esančių šnektų, be to, juk nuo pat Mažvydo pastebimas ir kitų tarmių atstovų linkimas į vakarų aukštaičių pusę. „Auszra“ ypač rūpinosi kalbos grynumu: lietuviški žodžiai svetimiams pakeisti buvo imami iš ankstesnių raštų ar žodynų arba kuriami pačių. Laikraščiu labai trūko kalbos specialisto, galinčio nukreipti naujų žodžių kūrimą sistetine kryptimi, todėl naujažodžių sistemos nematyti, o kai kurie žodžiai (pvz., tiesdarymas) sudaryti ne pagal gyvosios kalbos žodžių darybos dėsnius. „Varpui“ jau nebekilo tarmės pasirinkimo klausimas, nes tai buvo aptarta būsimų varpininkų pirmame susirinkime. Kad galutinai pasirinkta vakarų aukštaičių tarmė, labai gerai matyti iš rankraščių redagavimo – redaktoriai bendradarbių pavartotas savos tarmės garsines, morfologines lytis ir net leksines tarmybes keitė vakarų aukštaičių pietiečių atitikmenimis. Pirmame varpininkų susirinkime aptarta ir dar nenusistovėjusi rašyba, kuri trukdanti ir leidėjams, ir rašantiesiems, ir redaktoriams, ir skaitytojams. Susirinkime nutarta sekti Kuršaičiu, tačiau be aiškaus standarto vis tiek buvo sunku. 1898 m. „Varpas“ sukviečia lietuviškų laikraščių ir spaustuvių atstovus pasitarti dėl lietuviško raidyno. „Varpo“ pristatytajam raidynui buvo pritarta, o savotišku standartu tampa Vinco Kudirkos „Statrašos ramsčiai“ (apie 1890 m.). Pamažu ir kituose leidiniuose ima nusistovėti mums dabar įprastas raidynas, o 1899 m. „Varpas“ laiko šį klausimą esant visiškai išspręstą. Taigi, raidynas nusistatytas, tarmė pasirinkta (Haugeno pirmasis standartinės kalbos etapas – formos pasirinkimas – įveiktas), belieka parašyti ir priimti vieną gramatiką, pagal kurią būtų galima ne tik rašyti, bet ir mokyti mokykloje. „Varpas“ iš šiuo atveju imasi iniciatyvos – visoms redakcijoms išsiuntinėja medicinos studento Petro Avižonio praktinės „Lietuviškos gramatikėlės“ rankraštį. Avižonis buvo įteikęs gramatikėlę Kudirkai, tačiau šis ją grąžino autoriui motyvuodamas tuo, kad „Varpas“ neturi pinigų jai išleisti. Tiesa, gramatikėlė turėjo daug trūkumų: gramatikos terminai lotyniški, visai nebuvo sintaksės (vartoseną bandyta pateikti per gyvosios kalbos pavyzdžius). „Varpas“ tęsia viso XIX a. darbą – grynina kalbą. Iš pradžių ir čia vartojama klaidingai sudarytų žodžių (pvz., sanjausmas, raštynyčia ir t.t.), tačiau tolydžio šis darbas gerėja, žinoma, ne be Jono Jablonskio pastangų. „Varpas“ atkreipė dėmesį ir į sintaksės dalykus, pasirodo Jablonskio pirmieji sintaksės taisyklės ir straipsnis „Medega sintaksiui“, kuriame pateiktos mintys buvo svarbios ne tik praktikai, bet ir mokslui.

Gali būti, kad Lietuvoje dar ilgai būtų tekę laukti praktinės gramatikos, jeigu ne Amerikos lietuvių (Susivienijimo lietuvių Amerikoje) paskelbtas gramatikos konkursas. Tam reikalui Jablonskis kartu su Avižoniu kiek perdirbo „Lietuvišką gramatikėlę“; išsiuntė į konkursą ir jį laimėjo. Už laimėtus pinigus ji 1901 m. pagaliau buvo išleista Tilžėje, Otto v. Mauderodės spaustuvėje – „Lietuviškos kalbos gramatika. Rašytojams ir Skaitytojams Vadovėlis“. Jablonskis, nors gerokai perdirbo ir išplėtė gramatikėlę, autorystės nesisavino, ji pasirašyta Petro Kriaušaičio slapyvardžiu (Petras – Avižonio vardas, Kriaušaitis – Jablonskio vienas iš slapyvardžių). Tačiau reikia pripažinti, kad ji pagal Haugeno normos teoriją užbaigia antrąjį standartinės kalbos etapą – formos kodifikavimą. Vėlesniuose, jau savo, gramatikos leidimuose Jablonskis įtvirtina gramatikos normas, pateikia visą kalbos struktūrą (nuo fonetikos iki sintaksės). Ryškėja ir trečio etapo (funkcijos tobulinimas) kontūrai – Jablonskis suformuluoja norminimo principus: rašomosios kalbos pagrindas yra paprastoji suvalkiečių tarmė, kitos kalbos jai gali suteikti tik trūksta-
mų mažmožių; nauji žodžiai kuriami ne stichiškai, o atsižvelgiant į kalbos sistemą, nerandant gero pakaito svetimam žodžiui, paliekamas svetimas. Labai svarbu paminėti, kad lietuvių kalbotyroje vartoti keli terminai standartinėi kalbai nusakyti. J. Jablonskis vartojo „rašomosios kalbos“ terminą, jis netgi pabrėžė, kad renkasi jį sąmoningai, nes nesiima kodifikuoti šnekamosios kalbos, rašomoji jo laiku esanti svarbiausia. „Bendrinės kalbos“ terminas imtas vartoti tik 1927 metais ir išpopuliarintas tarpukariu. P. Skardžius ir A. Salys, grįžę į Kauną po studijų Europoje, parsiveža ir europinę nuostatą, kad standartinės kalbos formuojasi iš rašomosios ir šnekamosios kalbos mišinio, todėl jiems atrodė nepriimtinas Jablonskio siauras terminas. Po 1950-ųjų „bendrinės kalbos“ terminą pakeitė rusiškas „literatūrinės kalbos“ terminas. Ir tik XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje (A. Girdenio ir A. Pupkio pastangomis) vėl grįžtama prie „bendrinės kalbos“, jau tada diskutuota ir dėl „standartinės kalbos“ termino įvedimo, tačiau nuspręsta, kad „bendrinės kalbos“ terminas susiformavo lietuviškoje aplinkoje, yra įsitvirtinęs, todėl nekeistinas. Iš tiesų „standartinės kalbos“ terminas būtų gerokai parankesnis, nes jis geriausiai atspindi kalbos normiškumą, valstybinį statusą, oficialumą, nuoseklų ir dėsningą kalbos struktūros (taisyklių) kūrimą bei tų taisyklių taikymą. Lietuvių kalbotyroje įsitvirtinęs „bendrinės kalbos“ terminas, dažnai jau apibrėžiamas taip pat kaip ir standartinė kalba, sukelia problemų verčiant į anglų kalbą. Dažniausiai jis verčiamas „common language“; tačiau šis terminas atspindi ankstyvąją standartinės kalbos fazę, dar nepasiekusią moderniosios kalbos raidos etapo. „Tokią kalbos fazę būtų galima vadinti prieškodifikacine. Tai vienas iš ankstyvųjų bendrinės

kalbos raidos etapų, kai dar nebūna vienodus kalbos kodus (normas) fiksuojančių visuotinai pripažintų veikalų (gramatikų, žodynų)“ (Cizikaitė, 2002, 275).

Svarbiausi lietuvių standartinei kalbai yra 1922 metai, kai pagaliau kalba tampa valstybės politikos dalimi: Lietuvos Respublikos Konstitucijoje 6 straipsnyje nustatomas lietuvių kalbos statusas (Valstybės kalba – lietuvių kalba. Vietinių kalbų vartojimą nustato įstatymas.); Jablonskio gramatika Švietimo ministerijos patvirtinama privaloma (beje, XX a. pradžioje visoje Europoje, sukūrus visuotinę bendrojo lavinimo sistemą, švietimo ministerijos ėmėsi tiesiogiai kontroliuoti rašybos ir gramatikos mokymą); Kaune įkuriamas Vytauto Didžiojo universitetas, kuriame lietuvių kalba dėstoma kaip studijų dalykas, pradedami kalbos sistemos visų lygmenų tyrimai. Pagaliau Lietuva pasiveja Europą.

P. Skardžius ir A. Salys iš Europos parsiveža ir daugiau idėjų – ne tik minėtą nuostatą, kad standartinės kalbos kuriasi iš rašomosios ir šnekamosios kalbos mišinio. Jų manymu, Lietuvoje taip pat reikią institucijos, kuri kalbą prižiūrėtų ir normintų, ir leidinio, kuris būtų tos institucijos sprendimų viešinamasis įrankis. P. Skardžius 1930 m. ima leisti žurnalą „Kalba“, 1933 m. į žurnalo veiklą įsitraukia daugiau šviesuomenės, keičiasi jo pavadinimas – „Gimtoji kalba“. Čia spausdinami ir teoriniai straipsniai, ir daug praktinių patarimų, kurie 1939 m. sudėti į „Kalbos patarėją“ – pirmąjį kalbos patarimams skirtą leidinį. Pagaliau 1935 m. įkuriama Lietuvių kalbos draugija. Visuotiniuose susirinkimuose Draugija svarstė teorinius ir praktinius kalbos klausimus, nagrinėti rašybos klausimai, vietovardžių tvarkymo principai, morfologinių formų vartojimas ir kiti dalykai. Konkretus kalbos kultūros darbas buvo dirbamas draugijos sekcijose – terminologijos, viešosios kalbos, spaudos kalbos, mokyklinės kalbos, užsienio lietuvių kalbos, vertimų kalbos, teatro kalbos, kirčiavimo ir tarties sekcijose. Nuo 1936 m. Draugija organizavo kalbos valandėles per Kauno radiją. „Gimtoji kalba“ tampa Draugijos žurnalu.

Standartinei kalbai ypač svarbi norminimo ir ugdymo teorija – paskelbtos dvi to darbo programos (1936 ir 1938 m). 1936 m. Kalbos draugija paskelbia norminimo principus:

1. Bendrinė kalba yra idealioji kalba, kurios turi visi siekti.
2. Bendrinės kalbos garsynas ir kaityba vakarų aukštaičių, žodyno ir sintaksės dalykai gali būti imami iš kitų tarmių.
3. Svarbiausias bendrinės kalbos kriterijus – dabartinė jos vartoseną.
4. Jeigu gyvojoje kalboje formos įvairuoja, bendrinei kalbai imama patogesnė, įprastesnė, vaizdingesnė.

5. Svetimybės, kurios lengvai pakeičiamos, bendrinėje kalboje nevartojamos.
6. Grožinėje kalboje bendrinės kalbos normos derinamos su individualiu stiliumi.
7. Bendrinei kalbai netaikoma logika visu griežtumu (didesnioji pusė).
8. Norma nustatoma atsargiai, remiantis kalbos duomenimis ir mokamai juos dorojant.

1938 m. paskelbiami ir norminimo kriterijai: grynumas, taisyklingumas, būdingumas, tikslingumas, vaizdingumas.

Galima sakyti, kad P. Skardžius, A. Salys ir P. Jonikas tuo metu „sukūrė modernią kalbos kultūros teoriją, kuri turi išliekamąją vertę ir kurios idėjomis dažnai vadovaujamės ir mūsų laikais“ (Pupkis, 2005, 162). Minėti kalbininkai, kurdami teoriją, nepamiršo, kad kalba yra gyva, todėl gali keistis ir jos normos. Paminėtina P. Skardžiaus, A. Salio ir J. Talmanto 1933 m. parengta rašybos reforma, kurios tikslas – dar labiau suartinti rašomąjį ir šnekamąjį kalbos variantus. Pavyzdžiui, buvo siūloma atsisakyti ilgųjų balsių žymėjimo nosinėmis raidėmis, nes nosinių garsų tuo metu jau nebebuvo; rašyti *j* ten, kur jis tariamas (*pjauti*, *jiešmas* ir skoliniuose). Kokią standartinę kalbą Lietuva turėtų dabar, galima tik spėlioti, nes aktyvus kalbos darbas nutrūko 1940 m., tų metų pabaigoje nutrūko ir Draugijos veikla (ji buvo atnaujinta 1950 m. Vokietijoje, o nuo 1950 m. perkelta į Jungtines Amerikos Valstijas. Ten draugija leido ir „Gimtiosios kalbos“ žurnalą (1958–1968). Lietuvoje draugija atkurta 1988 m. Ji rūpinosi įvairių kalbos vartojimo sričių kultūra, 1990–2000 m. leido „Gimtąją kalbą“).

Sovietmečiu lietuvių kalbos tyrinėjimai nenutrūko, jie vyko Lietuvių kalbos institute, Vilniaus universitete, kitose aukštosiose mokyklose, tačiau tai nebuvo tos institucijos, kurios turėtų galią tvirtinti kalbos normas – jos buvo daugiau moraliniai autoritetai. O kalbą prižiūrėti reikėjo, todėl 1961 m. LKP CK sprendimu buvo įsteigta Lietuvių kalbos komisija prie Lietuvos Mokslų Akademijos Prezidiumo. Ji su pertraukomis veikė iki 1970 m. rugsėjo. Daugiausia svarstyta, kaip turėtų būti rašomi kitų kalbų tikriniai vardai – adaptuoti ar originalo forma, tačiau dviejų požiūrių šalininkai nesutarė, taisyklės nebuvo patvirtintos. 1976 m. gruodį sudaryta nauja komisija, kuri įgaliota suvienodinti terminiją, rašybą spaudoje, periodiniuose ir neperiodiniuose leidiniuose, tarnybiniuose dokumentuose, spręsti sudėtingus lietuvių bendrinės kalbos klausimus. Nurodyta, kad komisijos parengtos rekomendacijos privalomos visoms ministerijoms, žinyboms, organizacijoms, redakcijoms, leidykloms. Komisija

dirbo svarbų kalbos norminamąjį darbą. Išsamiai apsvarstytas leidinys „Lietuvių kalbos rašyba ir skyryba“, jame siūlomi pakeitimai. 1977 m. birželio 16 d. priimtame nutarime pateiktos rekomendacijos dėl *j* rašymo (*bjaurus, pjauti, spjauti*), dėl veiksmažodžių būsimąjo laiko trečiojo asmens rašymo, kai kurių žodžių rašymo kartu ir atskirai, žodžių kėlimo, brūkšnelio rašymo. Kitais nutarimais reglamentuotas didžiųjų raidžių rašymas įvairiuose pavadinimuose, įterpinių, lyginamųjų posakių, išplėstinių dalyvinių, pusdalyvinių ir padalyvinių aplinkybių, išplėstinių pažyminių, sudėtinių sakinių skyryba. Vėl pradėta svarstyti, kaip turėtų būti rašomi nelietuviški tikriniai vardai, tačiau ir vėl prie vienos nuomonės neprieita. 1981–1983 m. komisijos veikla vėl buvo nutrūkusi. 1984 m. pradėjo dirbti atnaujinta komisija. Ji priėmė nutarimą dėl kitų kalbų asmenvardžių ir vietovardžių vartosenos lietuvių kalboje, taip pat nutarimus dėl tokių asmenvardžių galūnių rašymo bei dėl ilgųjų balsių rašymo adaptuojamuose tikriniuose varduose, kelis kitus nutarimus. Vėliau komisija svarstė radijo ir televizijos kalbą, su informatikos specialistais aptarė lietuvių kalbos raidyno pritaikymo elektroninėms skaičiavimo mašinoms problemas. 1988 m. priimta rezoliucija „Dėl lietuvių kalbos ugdymo“. Joje nubrėžtos svarbiausios kalbos tvarkymo ir priežiūros gairės, paminėti ir pagrindiniai Kalbos komisijos uždaviniai – spręsti ne tik sudėtinguosius bendrinės kalbos kodifikacijos klausimus, bet ir bendrąsias kalbos vartojimo bei egzistavimo problemas.

Šiuo metu, vertinant išoriškai, kalbos padėtis yra gera: Konstitucijos 14 straipsnis skelbia, kad valstybinė kalba yra lietuvių kalba, 1995 m. priimtas Valstybinės kalbos įstatymas, 2003 m. Lietuvos Respublikos Seimas patvirtino Valstybinės kalbos politikos 2004–2008 metų gaires, tais pačiais metais Vyriausybė patvirtino Gairių priemonių planą. Kalbai norminti veikia Valstybinė lietuvių kalbos komisija. Šiuo metu ji koordinuoja dvi Lietuvos Respublikos Vyriausybės patvirtintas programas. Kalbos statuso ir viešosios kalbos kontrolės funkcijas atlieka Valstybinė kalbos inspekcija (įsteigta 1990 m.). Savivaldybėms perduota valstybinės kalbos vartojimo ir taisyklingumo kontrolė, ją atlieka kalbos tvarkytojai. Jie prižiūri, kaip vartojama valstybinė kalba ir kaip laikomasi jos taisyklingumo reikalavimų savivaldybių teritorijose, kalbos tvarkytojai Kalbos inspekcijos vardu nagrinėja administracinių teisės pažeidimų bylas, konsultuoja kalbos klausimais. Valstybinė kalba privaloma teisės aktų leidimo, viešojo administravimo, švietimo, paslaugų ir kitose viešojo gyvenimo srityse; žiniasklaidos priemonėms, knygoms ir kitiems leidiniams, viešiesiems užrašams keliami kalbos taisyklingumo reikalavimai. Už valstybinės kalbos statuso ir viešosios

kalbos taisyklingumo pažeidimus numatyta administracinė atsakomybė pagal Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodeksą. Valstybė kaip prioritetinę mokslo šaką remia lietuvių kalbos tyrimus, sudaro sąlygas saugoti kalbos normas, asmenvardžius, vietovardžius, tarmes, rašytinius kalbos paminklų. Mokslo darbai dirbami Lietuvių kalbos institute, aukštųjų mokyklų lituanistinėse katedrose. Leidžiami fundamentiniai kalbos mokslo veikalai, bendrinės kalbos, terminų žodynai, kalbos praktikos leidiniai ir kt. Deja, pagrindinis kalbos politikos dokumentas (Valstybinės kalbos įstatymas) šiandien neapima visų valstybės reguliuojamų kalbos vartojimo sričių: įvairiuose kituose Lietuvos Respublikos įstatymuose gausu pavienių kalbos vartojimą reglamentuojančių straipsnių, tiek kartojančių Kalbos įstatymo nuostatas, tiek savarankiškų. Be to, Valstybinės kalbos įstatyme nereglamentuojamos tokios svarbios sritys kaip reklama, viešieji užrašai, neatsižvelgiama į tai, kad užsienio kalbos neretai ima gožti lietuvių kalbą, reikiamos viešosios kalbos vartojimo kontrolės negarantuoja dabartinė kalbos tvarkybos sistema, nes daugelis savivaldybių kalbos tvarkytojų neturi galimybių vykdyti savo funkcijų ir t.t. Suprantant būtinybę tobulinti pagrindinį teisės aktą, 2006 m. Seime įregistruota nauja Valstybinės kalbos įstatymo redakcija, deja, įstatymas nepriimtas iki šiol.

XX a. daugelis valstybių pradeda kalbą reglamentuoti tiesiogiai: konstitucijos įtvirtina valstybines kalbas, kai kur priimami atskiri kalbos įstatymai. E. Haugeno išskirti trečiasis ir ketvirtasis etapai pavedami koordinuoti arba komisijoms, arba kalbos taryboms. Atsiranda naujas reiškinys – kalbos arba kalbų politika. Taigi tam tikru valstybės gyvavimo metu iškyla poreikis pasirinkti arba vieną kalbos atmainą, arba suteikti ypatingą statusą vienai ar kelioms valstybėje nuo seno vartojamoms kalboms (specialiais įstatymais oficialų statusą dviem ar daugiau kalbų yra suteikusios, pavyzdžiui, Airija, Belgija, Ispanija, Suomija; 7 valstybės – Estija, Latvija, Lenkija, Lietuva, Prancūzija, Slovakija, Vengrija – kalbos įstatymu yra įtvirtinusios vienos valstybinės kalbos statusą).

Kalbos (kalbų) politika pagal pačius bendriausius bruožus gali būti dvejopa: 1) kalbų vartojimas, t. y. kalbos ar kalbų statusas, tiesiogiai reglamentuojamas įstatymais; 2) kalbos politika įstatymais tiesiogiai nenustatyta, bet kalbų statusas ir vartojimas reglamentuojami kitais įstatymais. Štai Vokietija kalbos įstatymo neturi, tačiau vokiečių kalba yra oficiali pagal atskirus įstatymus, pavyzdžiui, Administravimo procedūrų įstatymą, Mokesčių tvarkos įstatymą, Teismų įstatymą. Pagal Pilietybės įstatymą kiekvienas, norintis tapti Vokietijos piliečiu, turi mokėti vokiečių kalbą. Portugalija atskiro kalbos įstatymo neturi, bet šios šalies

konstitucijoje skelbiama, kad pagrindinė valstybės pareiga – išsaugoti portugalų kalbos mokymą, ją gerbti ir ginti jos vartojimą bei kelti tarptautinę vertę. Taip pat joje pasakyta, kad valstybė siekia užtikrinti emigrantų vaikų mokymą portugališkai ir didinti galimybę juos supažindinti su portugalų kultūra. Vengrijoje 2003 m. čia įsigaliojo naujas kalbos įstatymas, kurio tikslas – paremti vengrų kalbą, nes labai sparčiai daugėja tekstų, kuriuose vartojami kitų kalbų, pirmiausia anglų, terminai. Spauldoje, radijo ir televizijos programose reklaminiai tekstai, įskaitant šūkius, turi būti ir vengrų kalba. 1996 m. įsigaliojęs Slovakijos Respublikos valstybinės kalbos įstatymas vertintojų laikomas vienu iš pačių radikaliausių tokio pobūdžio teisės aktų. Pirmajame įstatymo paragrafe atvirai skelbiama, kad valstybinė kalba turi pranašumą prieš kitas kalbas, vartojamas Slovakijos Respublikos teritorijoje. Slovakų kalba įstatyme įvardyta kaip istorinė ir politinė vertybė ir kaip universali gyventojų bendravimo priemonė. Numatyti ir taisyklingumo reikalavimai – bet koks kišimasis į nustatyta tvarka kodifikuotą valstybinės kalbos formą yra draudžiamas ir netgi baudžiamas. Įstatyme smulkiai reglamentuotas valstybinės kalbos vartojimas oficialių santykių ir švietimo srityse, žiniasklaidoje, kultūros ir kituose viešuose renginiuose, ginkluotosiose pajėgose, teismuose ir administracinėse procedūrose, ūkyje, paslaugų ir sveikatos sistemoje. Su šio įstatymo įgyvendinimu susijusią veiklą prižiūri Kultūros ministerija. Radusi pažeidimų, ji turi teisę pareikalauti ištaisyti neteisėtą padėtį ir net skirti nemažą baudą. Danija nėra priėmusi specialaus kalbos įstatymo, tačiau kalbos politika, arba kalbos planavimas, čia turi savo sistemą. Už danų kalbos planavimą, tyrimus ir visuomenės konsultavimą atsakinga Danų kalbos taryba. Ji įpareigota atsakyti į kalbos klausimus nemokamai. Dauguma klausimų susiję su rašyba, žodžių daryba, naujais danų kalbos žodžiais, terminais. Gaudama ir su vertimais susijusių klausimų, taryba prašoma paaiškinti įstatymus, sutartis ir kt. Vienas iš svarbiausių Danų kalbos tarybos uždavinių yra oficialaus danų kalbos rašybos žodyno leidyba. Žodyne pateikta rašyba yra privaloma mokykloms ir kitoms valstybės institucijoms (ministerijoms, valdžios įstaigoms). Kalbos taryboje yra 25 nariai, atstovaujantys įvairioms institucijoms ir asociacijoms, kurių veikla susijusi su danų kalba.

Europos Sąjungos valstybėse, ypač nedidelėse, kultūros, kalbos politikos teorijos ir praktikos klausimai pastaraisiais metais yra vieni iš aktualiausių. Lietuvoje dalis visuomenės bet kokias pastangas kalbos apsaugos ar planavimo kryptimi priima kaip etnocentrizmo, nacionalizmo, politinio trumparegiškumo apraišką. Kita dalis mano, kad mūsų kalbai gresia neišvengiama mirtis,

ja nesirūpina nei valstybė, nei kalbos institucijos. Galbūt trūksta profesionalių mūsų valstybės kalbos politikos vertinimų, ji beveik nesulaukia atgarsio nei politinėse, nei kultūrinėse diskusijose. Reikia pripažinti ir tai, Lietuvoje apie kalbos politiką mokslinių straipsnių nedaug, tam tikri jos aspektai gvildenami žiniasklaidoje, bet iš jų nematyti kalbos politikos visumos. Dar daugiau – pastaruoju metu pasirodo klaidinančių ir net netiesą deklaruojančių straipsnių, kuriuose Lietuvos kalbos politiką bandoma susieti tik su sovietine okupacija, sąmoningai nutylimi istoriniai kalbos standartizavimo procesai Lietuvoje ir kitose šalyse, ypač jų panašumai.

L I T E R A T Ū R A: **Beer W. R., Jakob J. E.** *Language Policy and National Unity*. Totowa, NJ, 1985; **Birštonaitė R.** Kai kurie anglų, slovakų ir lietuvių šnekamųjų standartinių kalbų formavimosi bruožai, *Archivum Lithuanicum* 4, Vilnius, 2002; **Cizikaitė, D.** Anglų kalbos terminai common language, national language, literary language, King's language, standard language ir jų lietuviški atitikmenys. *Archivum Lithuanicum* 4, Vilnius, 2002; **Jonikas, P.** *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*. Čikaga, 1985; **Mikulėnienė, D.** XIX a. lietuvių tarmėtyra: Jono Juškos (1815–1886) įžvalgos. *Priešaušrio mokslas, kultūra ir švietimas. Lauryno Ivinskio 200-osioms gimimo metinėms*. Vilnius, 2012; **Pupkis, A.** *Kalbos kultūros studijos*. Vilnius, 2005; **Smetonienė, I.** Kalbos vieta valstybių politikoje: standartinių kalbų susikūrimas. *Parlamento studijos. Mokslo darbai. Nr. 16*, Vilnius, 2014; **Хауген, Э.** Лингвистика и языковое планирование. *Новое в лингвистике. VII. Социолингвистика*, 1975; <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2013-07-04-alvydas-jokubaitis-valanciaus-interregnum-tarp-kunigaikstystes-ir-tautines-valstybes/103817>.

TARTIS

Taisyklingos tarties mokslas vadinamas **ortoepija** (gr. *orthos* – tiesus, taisyklingas, *epos* – kalba). Jos šaknys glūdi Antikoje, oratorių ugdymo reikalavimuose: „Būtina gero kalbėjimo sąlyga, elementariausia norma – kalbėti taisyklingai ir stilingai“ (Koženiauskiene, 1999, 181). Atkreiptinas dėmesys, kad pirmieji Lietuvos stilistai, tokie kaip K. Bizauskas, M. Gustaitis, J. Ambrazevičius, ortoepiją taip pat mini kaip vieną iš svarbiausių oratoriaus reikalavimų. Remdamasi garsų artikuliacijos, jų jungimosi dėsningumais, ortoepija nustato tarties standartą, tarties taisyklių sistemą. Lietuvių kalba yra viena iš tų kalbų, kurių tartis labai artima rašybai ir tik keliolika atvejų rašoma vienaip, o tariama kitaip. Jau minėtoje 1901 m. Petro Kriaušaičio gramatikos („Lietuviškos kalbos gramatika. Rašytojams ir Skaitytojams Vadovėlis“) skyriuje „Žodžių garsai ir skiemens“ pirmą kartą trumpai aptartos ir lietuvių kalbos tarties normos. J. Jablonskis, remdamasis savo, vakarų aukštaičių, tarpe aprašė ilguosius ir trumpuosius balsius, dvigarsius, kietuosius ir minkštuosius priebalsius, asimiliaciją, žodžio galo ypatybes. Tai buvo tarties taisyklių sistemos pagrindai, kuriems įsitvirtinti reikėjo laiko ir kalbos vartotojų supratimo. 1922 m. gramatikoje atskirų garsų tarimas aprašytas dar išsamiau, suformuluojamas ir tarties standarto pagrindas: „Rašomosios kalbos garsus tariame paprastai taip, kaip jie yra tariami Lietuvos panemunėse“ (cituota iš Pupkis, 2005, 237). Moksliskai tartį tarpukariu yra aprašę kalbininkai A. Ašmantas ir A. Salys. „Andrius Ašmantas pirmasis aprašė bendrinės kalbos garsų anatomiją ir fiziologiją, tarties normas ir jų funkcionavimą kalboje. Tarties dalykus jis siejo su visos sakininės kalbos kultūra“ (ten pat, 237). Tarties normos aprašytos „Lietuvių kalbos gramatikos“ pirmame tome, „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“; A. Parkerio „Lietuvių bendrinės kalbos fonetikoje“ (naujausias leidimas 2003), paminėtinos mokomosios priemonės: A. Parkerio ir A. Pupkio „Lietuvių kalbos bendrinė tartis“ (naujausias leidimas 2004), A. Andrijanovos ir S. Vilkienės „Garsų tarimas“ (1990), N. Linkevičienės, L. Laužiko „Kalbos patarimai žurnalistams“ (1997), R. Petkevičienės „Lietuvių kalbos fonetikos pratimai“ (1998) I. Kruopienės „Taisyklingos tarties mokomoji knyga“ (2004), taip pat V. Vitkausko „Lietuvių kalbos tarties žodynas“ (naujausias leidimas 2001). Tarties standartą reglamentuoja 1994 m. kovo 3 d. Valstybinės lietuvių kalbos komisijos 43 nutarimas „Būtiniausi tarties reikalavimai“:

8.1.	Skirti trumpuosius balsius nuo ilgųjų ir kirčiuotuose, ir nekirčiuotuose skiemenyse:
a ir ā	pvz.: rąstų – rãstų, tà – tã; rastù – rąstù, dúona – dúona
e ir ē	pvz.: nèšti – nēša; tesiù – tęsiù, sáule – sáulę
e ir è	pvz.: vèsti – vésti, èstų – éstų; režimas – režimas
i ir y	pvz.: tris – trÿs, kurì – kurÿ; šilù – šylù, stóti – stótį
u ir ū	pvz.: siùsti – siųsti, namù – namų ; rudà – rùdà, kéltu – kélty
o ir ō	pvz.: sòdą – sòdą; jonù (jõnas) – Jonù (Jõnas)
	P a s t a b a. Ypač nepriimtina ilginti trumpuosius kirčiuotus balsius žodžio gale.
8.2.	Skirti balsius e, é, o nuo sutaptinių dvibalsių ie, uo kirčiuotuose ir nekirčiuotuose skiemenyse:
	pvz.: sēna – siena, rėkti – riėkti, ódą – úodą; senėlė – sienėlė, rėkimas – riekimas, kopìmas – kuopìmas
8.3.	Skirti dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių tvirtapradę priegaidę nuo tvirtagalės:
ái ir ai,	pvz.: táiko – laiko, tái – tai
áu ir ai,	pvz.: tráukia – šaukia, láuk – lauk
éi ir ei,	pvz.: léisti – keisti
úi ir ui,	pvz.: ùiti – puikti
ál ir al,	pvz.: káltas – kaltas
ám ir am,	pvz.: sántis – kamštis
án ir an,	pvz.: kánda – randa
ár ir ar,	pvz.: tárpas – vārpas
él ir el,	pvz.: kélti – telkti
ém ir em,	pvz.: pémpė – tempė
én ir en,	pvz.: sénti – keĩtė
ér ir er,	pvz.: vérti – veĩsti
il ir il,	pvz.: pìlti – tilpti
im ir im,	pvz.: kùmti – iĩmti
in ir in,	pvz.: pìnti – riĩnti
ir ir ir,	pvz.: vĩrti – viĩsti
ul ir ul,	pvz.: kùlti – guĩti
um ir um,	pvz.: stùmti – kuĩpti
un ir un,	pvz.: siùndė – siuĩtė
ur ir ur,	pvz.: kùrti – skuĩsti
	P a s t a b a. Pageidautina skirti ilgųjų balsių ir sutaptinių dvibalsių <i>ie, uo</i> priegaides.

8.4.	Laikytis kietųjų ir minkštųjų priebalsių tarimo taisyklių:
8.4.1.	Tarti minkštuosius priebalsius prieš priešakinius balsius skoliniuose (kaip lietuviškuose žodžiuose):
	prieš e pvz.: dèmonas, nègras, procèsas
	prieš é pvz.: licèjus, panacéja, kupė
	prieš i, y pvz.: kumýsas, šašlýkas, situācija
8.4.2.	Tarti minkštąjį priebalsį l prieš minkštuosius priebalsius (net jei tarp jų įsiterpia k ar g)
	pvz.: buhálteris, Báltija, filme; álksnis, smùlkmena, álgebra
8.4.3.	Tarti kietuosius priebalsius prieš kietuosius priebalsius
	pvz.: balkònas, albùmas, filmas, kultūrà
	<i>Pastaba.</i> 8.4.3. punkto reikalavimas gali būti netaikomas labai specialioms tam tikrų sričių terminams (pvz.: álfa, áltas, vòltas), kitų kalbų citatoms (pvz.: salto mortale), kai kuriems iš tradicijos tariamiems žodžiams (pvz.: pòlka, válsas).

Tartį, kaip ir visą kalbos sistemą, pirmiausia veikia kitos kalbos. Būtent dėl jų įtakos atsiranda garsų tarimo variantų, kurie nebūdingi nė vienai Lietuvos tarmei. Toks tarimas kalbinėje literatūroje vadinamas žargoniniu. Pirmiausia tai pasakytina apie ilgųjų ir trumpųjų balsių neskyrimą (Nutarimo 8.1 punktą). Trumpieji balsiai ilginami net galūnėse (to nesama nė vienoje tarmėje). Nesilaikoma Nutarimo 8.4 punkto, t.y. nepainioti minkštųjų ir kietųjų priebalsių tarimo tarptautiniuose žodžiuose ir kituose skoliniuose. Žargoninei tarčiai būdingas *ie* ir *uo* vienbalsinimas (Nutarimo 8.2 punktą), priegaidžių painiojimas (Nutarimo 8.3 punktą).

Kartais teigiama, kad čia minėti atvejai esą atsiradę ne dėl kitų kalbų, o atėję iš tarmių. Iš tiesų, nemaža žargoninės tarties ypatybių yra panašios į tarmines (pvz., rytų aukštaičiai ilgina trumpuosius kirčiuotus balsius iki pusilgių, o nekičiuotus ilguosius trumpina, beje, kaip ir žemaičiai), tačiau atkreiptinas dėmesys, kad tarmė turi savo balsių, priebalsių sistemą, o žargonas jokios sistemos nepaiso.

Pastaruoju metu studentai, nors ir atvykę iš tarminio arealo, retas tikrai moka tarmę ir ją vartoja, tačiau tam tikrų tarmės niuansų kalboje esama (sąkoma, kad taip kalbama su seneliais, kartais kieme, mokykloje). Išaugusiems tarminėje aplinkoje sunkiausia išmokti tų fonetinių elementų, kurių iš viso nėra gimtojoje tarmėje (ar kitoje kalbinėje sistemoje). Pavyzdžiui, daugeliui žemaičių sunku išmokti standartinės kalbos balsių *o*, *é* tarimą, nes jų šnektose šie

balsiai paprastai nevartojami o, rytų aukštaičių šnektose tie patys o, é tariami atvirai. Gimtojoje tarmėje neturimų fonetinių elementų kartais tenka mokytis beveik kaip ir užsienio kalbos garsų. Lengviau mokytis tų garsų, kurių gimtojoje tarmėje esama, tik jie vartojami kitoje pozicijoje. Pavyzdžiui, rytų aukštaičiai žodžio gale kirčiuotų trumpųjų balsių paprastai neilgina, todėl jiems reikia tik įprasti šnekant standartine kalba vartoti kirčiuotus trumpuosius balsius kitose žodžio vietose. Jei gimtojoje tarmėje yra reikiamų garsų ir jie vartojami tokioje pat pozicijoje kaip ir standartinėje kalboje, taisyklingos tarties mokytis nėra sunku. Pavyzdžiui, žodžio *daug* gale žemaičiai taria skardųjį priebalsį *g*, bet jie lengvai pasako šį žodį ir pagal normą – su dusliuoju priebalsiu *k*, nes tokį garsą vartoja kitų žodžių gale, pvz.: *auk*, *šauk*.

Nukrypimų nuo tarties standarto atsiranda ir dėl rašybos dalykų – tariama taip, kaip parašyta.

Paminėtinas ir individualus nukrypimas nuo standarto. Jis susijęs su kurio nors garso (pvz., o, é, r, s, š ir t.t.) ar kelių garsų, samplaikų netaisyklingu tarimu. Vienu atveju tai galima pataisyti per tarties pratybas (pvz., o ir é), kitu atveju nebepakanka tarties taisyklių, artikuliacinę bazę tvarkyti turi specialistai logopedai, kurie gali pritaikyti kiekvienu atveju geriausius pratimus.

Atkreiptinas dėmesys, kad vakarų aukštaičių pietinės dalies tarmė yra tik standartinės kalbos pagrindas – iš tarmės paimtos kai kurios ypatybės: balsių sistema, kirčiavimo principai. Dabartinė standartinė kalba yra gerokai nutolusi nuo savo šaknų, tapo savarankiška sistema, skiriasi ir priegaidžių tarimas, ir kirčiavimas, ir kiti gramatikos dalykai. Netgi atvirkščiai – daugelis tarties normų (priebalsių asimiliacija, žodžių pradžios ir galo dėsniai ir kt.) yra bendros ne tik vakarų aukštaičiams, bet ir kitoms tarmėms. Nustatytasis standartas yra idealusis, kurio, kaip teigta 1936 metais, reikia siekti, o kalba yra gyva, todėl nuolat kinta. Norint tuos kitimus pastebėti ir įvertinti normos požiūriu, reikalingi tyrimai, tačiau čia galima pritarti Pupkiui, kad būtent šioje srityje (kalbėsenos, kalbos srauto, intonacijų) tyrimų labai stinga, dažniausiai apsiribojama kurios nors tarmės ar šnektos tyrimais.

L I T E R A T Ū R A: **Barauskaitė, J., Čepaitienė, G.** ir kiti. *Lietuvių kalba I*. Vilnius, 1995, 86-93; *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Vilnius, 2008, 548-549; **Koženiauskienė, R.** *Retorika. Iškalbos stilistika*. Vilnius, 1999, 180-190; **Pakerys, A.** *Lietuvų bendrinės kalbos fonetika*. Vilnius, 2003, 7-10; **Pupkis, A.** *Kalbos kultūros studijos*. Vilnius, 2005, 237-241.

FONETINIAI TARTIES ASPEKTAI

Fonetika (gr. *phōne* – „garsas“) yra kalbos garsų mokslas; kalbotyros šaka, tirianti kalbos garsų susidarymą ir jų akustines (girdimąsias) ypatybes. Fonetikos objektas yra ne tik garsai (balsiai, priebalsiai, dvigarsiai), bet ir jų derinimo dėsniai, skiemuo, kirtis, priegaidė, intonacija.

Pagrindiniai kalbos padargai yra balso stygos, liežuvis (jo priešakinė, vidurinė, užpakalinė dalis), lūpos, priešakiniai dantys, alveolės (dantenos), kietasis ir minkštasis gomurys. Kalbos garsų susidarymui svarbios yra burnos, nosies, ryklės ertmės. Į jas oras patenka iš plaučių pro bronchus, trachėją, gerklas. Tačiau pastarieji kvėpavimo organai nelemia garsų skiriamųjų požymių.

Kalbos garsų sistemoje skiriamos dvi pagrindinės garsų grupės – balsiai ir priebalsiai. Tariant balsius, oro srovė virpina suartėjusias balso stygas, bet ryklės ir burnos ertmėje nesutinka tikrų kliūčių ir išeina pro burną palyginti laisvai. Tariant priebalsius, kurioje nors burnos vietoje susidaro kliūtis: aklina uždaru ma arba bent ankštuma (plyšys). Pro tą kliūtį balsinga ar nebalsinga oro srovė turi skverbtis su didesne jėga negu tariant balsius. Savitas priebalsių poklasis – pusbalsiai – pagal artikuliacijos būdą užima lyg tarpinę padėtį tarp balsių ir kitų priebalsių. Balso stygų virpėjimas ar nevirpėjimas – tai skiriamasis skardžiųjų ir dusliųjų garsų požymis. Be to, virpesių dažnis ir amplitudė priklauso nuo kirčio, priegaidės, intonacijos.

Garsai kalboje funkcionuoja nevienodai. Balsiai eina skiemens pagrindu, o priebalsiai tik prisišlieja prie balsių (pagal tai ir terminas sudarytas – priebalsiai). Lietuvių standartinėje kalboje skiemens pagrindą gali sudaryti ir mišrieji dvigarsiai, kurių antrieji dėmenys yra *l*, *m*, *n*, *r*. Tai rodo, jog pusbalsiai funkciškai artimi balsiams. Pusbalsiai paprastai apibūdinami kaip turintys ir balsių, ir priebalsių požymių (arba neigiamai – kaip nepriklausantys nei balsių, nei priebalsių klasei).

Fonetika abipusiais ryšiais susijusi su kitomis kalbotyros disciplinomis: akcentologija, morfologija, leksikologija, sintase, stilistika ir kitomis. Pavyzdžiui, nustatant funkcinį garsų ar kitų elementų savarankiškumą, atsižvelgiama į tai, ar jie padeda skirti leksinius vienetus – žodžius. Kita vertus, tokie leksikologijos klausimai, kaip homonimija, skolinių fonetinis prisitaikymas ir kt., grindžiami fonetikos duomenimis.

Skiemuo, kirtis, priegaidė yra akcentologijos pamatinės sąvokos, kurių turinys atsiskleidžia per jų fonetinės esmės aiškinimą.

Tam tikri fonetiniai elementai vartojami stilistiniais tikslais. Poetikos ir stilistikos sankryžoje formuojasi naujas mokslas – fonostilistika.

Dialektologijos darbuose dažnai gretinama tarmių ir standartinės kalbos fonetinė sandara. Be to, reikia atsižvelgti į šių sistemų sąveiką: tarmės veikia standartinę kalbą, o standartinė kalba – tarmes.

Svarstant ortoepijos klausimus, įžengiama ir į kalbos kultūros sritį.

Fonetika yra susijusi ir su praktinėmis rašomosios kalbos disciplinomis: rašyba (ortografija) ir skyryba (puntuacija), nes svarbu žinoti, kuriomis grafinėmis priemonėmis rašte žymimi fonetiniai elementai. Nagrinėjant fonetinę kalbos sandarą, taip pat remiamasi fiziologijos, fizikos, psichologijos bei kitų mokslų metodais ir duomenimis.

Balsiai

Balsiai yra savotiška jungiamoji medžiaga, nes be jų negalima ištarti ne tik žodžio, bet ir atskiro skiemens, todėl jie pagrįstai vadinami skiemens centru. Vienas balsis gali sudaryti skiemenį (*a-ša-ra, o-be-lis, e-žeras, u-pė* ir t.t.) ar net visą žodį (*ol, é!*), po jo gali eiti bet kuris kitas garsas. Standartinėje kalboje yra 11 balsių: **a, ā; e, ē; i, ī; u, ū; é; o, ō** (atkreiptinas dėmesys, kad ilgieji balsiai užrašomi keliais grafiniais ženklais: *q, ę, ū, ū, y, j.*). A. Pakerys teigia, kad esama 12 balsių, į balsių seką jis įtraukia tarptautinį *e*, kuris būtų tariamas panašiai kaip trumpasis *é*. Šiai nuomonei nepritarė kiti kalbininkai (J. Kazlauskas, V. Vitkauskas), A. Girdenis pripažino jį tik kaip fakultatyvųjį variantą. Kalbos kultūros specialisto A. Pupkio nuomone, tai diskusinis klausimas: „Reikia pasakyti, kad iš tikrųjų yra vienas kitas bendrinės kalbos vartotojas (dalis aktorių, vienas kitas RTV diktoriai, kai kurie fonetikos dėstytojai), išmokęs tą balsį tarti kitaip negu lietuviškuose žodžiuose. Bet kieno tartis yra natūralesnė, neišprausta į mokymo taisyklės, to kalboje šio balsio nėra“ (Pupkis, 2005, 239). Šioje mokomoje priemonėje laikomasi Pupkio nuostatos ir apie trumpąjį tarptautinį *e* nekalbama.

Balsiai apibūdinami pagal tarimo trukmę, liežuvio padėtį ir lūpų veiklą:

- Pagal liežuvio judėjimą horizontaliai balsiai skirstomi į dvi eiles. Tariant balsius, liežuvis pasislenka arba į priekį, arba atgal. Liežuviui pasislinkus į priešakinę burnos dalį, tariami **priešakinės eilės** balsiai: *e, ę, é, i, y, j.*

Iš čia paminėtų reikia įsidėmėti balsio *é* tarimą: jį tariant lūpos patempiamos į šalis, tačiau nesižiojama, bandant tarti atvirksčiai, *é* pereina į *e*. Liežuviui pasislinkus į užpakalinę burnos dalį, tariami **užpakalinės eilės** balsiai: *a, q, o, u, ū, y*.

- Pagal lūpų veiklą tariant yra **lūpiniai** ir **nelūpiniai** balsiai. Lūpiniai balsiai tariami lūpas sudėjus apvaliai ir atkišus į priekį. Lūpiniai balsiai: *u, ū, y, o*. Įsidėmėtinas balsio *o* tarimas, nes kitaip sudėjus kalbos padargus (neatkišus lūpų, nuleidžiant apatinį žandikaulį žemyn), gaunamas ne *o*, o balsis, pereinantis į *a*. Visi kiti balsiai yra nelūpiniai.

Dar balsiai skirstomi pagal liežuvio vertikalų judėjimą aukštyn arba žemyn. Pagal tai skiriami aukštutinio pakilimo, arba uždarieji, balsiai *u, ū, y, i, y, j, vidutinio o, é* ir **žemutinio pakilimo**, arba atvirieji, balsiai *a, q, e, é*.

Tarčiai bene svarbiausias požymis, reglamentuojamas ir Nutarimo 8.1 punkte, yra skyrimas pagal tarimo trukmę. Pagal ją balsiai skirstomi į **ilguosius** ir **trumpuosius**. Jie yra skirtingi garsai, nes gali skirti žodžių ir žodžių formų reikšmes (*lūpa – lupa; rąstų – rastų; saule – saulė; širdis – širdys* ir t.t.). Nei ilgųjų, nei trumpųjų balsių vartojimas nepriklauso nuo to, ar skiemuo kirčiuotas, ar nekirčiuotas – ir vieni, ir kiti vartojami ir kirčiuotuose, ir nekirčiuotuose skiemenyse. Tai savita lietuvių kalbos balsyno ypatybė.

Ilgųjų balsių tarimas

Ilgieji balsiai yra *a, q, e, é, y, j, o, ū, y*. Jeigu ilgasis balsis išlieka ilgas ir kirčiuotame, ir nekirčiuotame skiemenyje, tokie balsiai vadinami prigimtinio ilgumo: *qžuolas – qžuolai; tęsti – tęsinys; sėdi – sėdėjimas; tyli – tylėjimas; sodas – sode; lūžis – lūžimas* ir t.t. Jeigu balsis ilgas tik kirčiuotame skiemenyje, o nekirčiuotame jis tariamas trumpai, vadinamas padėtinio ilgumo balsiu. Atkreiptinas dėmesys, kad padėtinio ilgumo yra tik *a, e* ir po kirčiu pailgėja tik atviruose skiemenyse: *namas – namai; ledas – ledai* ir t.t.

Tik prigimtinio ilgumo yra balsiai *é, y, j, o, ū, y* (*rytas – rytelis – rytojus; rūpi – rūpėti, rūpintojėlis; noras – norėti – norėjimas; sėti – sėjėjas – sėjomaina* ir t.t.). *A* ir *e* gali būti dvejopi, beje, rašte padėtinio ir prigimtinio ilgumo žymimi skirtingai: padėtinio ilgumo – *a* ir *e*, o prigimtinio – *q* ir *é*.

Dažnai kalbos vartotojams kyla klausimas, kokio ilgumo turi būti ilgasis balsis, koks būtų kriterijus Valstybinei kalbos inspekcijai pateikiant tarties klaidas žiniasklaidos darbuotojams, nes Nutarime pasakyta labai abstrakčiai – skirti ilguosius nuo trumpųjų. Tarties standartas reikalauja, kad, tariant atskirus

žodžius, ilgieji būtų tariami maždaug du kartus ilgiau už trumpuosius. Tačiau šis reikalavimas praktiškai pastebimas ir nustatomas tik esant ilgųjų ir trumpųjų balsių porai, pvz.: *i* ir *ī*; *u* ir *ū*, o *ė* trumpojo balsio apskritai neturi. Kitas klausimas – kaip tarti nekirčiuotus ilguosius, rašte žymimus nosinėmis raidėmis? Šiuo atveju praktiškesnis patarimas būtų atkreipti dėmesį į kirčiuoto ir nekirčiuoto ilgojo balsio tarimą – nekirčiuotas ilgasis balsis yra tokio pat ilgumo kaip ir kirčiuotas: *sąžinė* – *sąžinėngas*; *lėšis* – *lėšiukas*; *sėti* – *sėjimas*; *sodas* – *sodinukas* ir t.t. Atkreiptinas dėmesys, kad idealusis tarimo variantas įmanomas pasiekti tik tariant atskirus žodžius, kalbos sraute to padaryti neįmanoma.

Trumpųjų balsių tarimas

Trumpieji balsiai lietuvių kalboje yra *a*, *e*, *i*, *o*, *u*. Įsidėmėtina, kad trumpieji balsiai *i*, *u* visada trumpi – tiek kirčiuoti, tiek ir nekirčiuoti: *ima*, *žilas*, *visi*, *sukti*, *esu*, *sunku*; *imū*, *žilū*, *visū*, *sukū* ir t.t. Balsis *o* trumpas tik skoliniuose: *choras*, *chaosas*, *metodas*, *telefonas* ir t.t., tačiau senesniuose žodžiuose (pvz., *doleris*, *majoras*, *milijonas*, *sekretorius*) jis tariamas ilgai, kaip ir lietuviškuose.

Atskirai aptartini balsiai *a* ir *e*, nes kirčiuoti trumpieji vartojami tik tam tikrais atvejais:

- Paskutiniame žodžio skiemenyje (įskaitant ir vienskiemenius žodžius): *ranka*, (*su*) *ranka*, *miške*, *name*, *net*, *nes* ir t.t.
- Nepriesaginėse veiksmažodžių bendratyse ir iš jų padarytose formose: *kasti*, *kasdavo*, *kasiu*, *kask*, *kasty*, *kasdavęs*, *kasiqs*, *kastinas*, *kasdamas*, *kasdavus*, *kasiant*; *nešti*, *nešdavo*, *nešiu*, *nešk*, *nešty*, *nešdavęs*, *nešiqs*, *neštinas*, *nešdamas*, *nešdavus*, *nešiant*. Įsidėmėtina neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyvio forma – čia trumpasis balsis po kirčiu pailgėja: *mēs-tas*, *nėštas*, *vėžtas*.
- Veiksmažodžių asmenuojamųjų ir neasmenuojamųjų formų priešdėliuose: *atneša*, *atnešė*, *atnešamas*, *atneštas*, *nekelia*, *nekeliamas*, *paneša*, *panešė*, *panešamas*, *paneštas* ir t.t.
- Įvardžiuotinių formų vyriškosios giminės vienaskaitos vardininko galūnėje: *gerasis*, *mažasis*, *pirmasis* ir t.t.
- Aukštesniojo laipsnio formų priesagose: *geresnis*, *mažesnis*, *pirmesnis* ir t.t.
- Savybinių įvardžių kilmininke: *mano*, *tavo*, *savo*.
- Ištikukuose ir iš jų padarytuose veiksmažodžiuose: *brakšt*, *brakštelėti*; *trept*, *treptelėti* ir t.t.

Ilgųjų ir trumpųjų balsių skyrimas yra geros tarties pagrindas, tačiau siekiant tarti taisyklingai, reikia atkreipti dėmesį į dar kelis dalykus:

1. **hiatą** (lot. *hiatus* – tai dviejų gretimų balsių susidūrimas, per kurį eina skiemens riba). Skiriamas vidinis ir išorinis hiatas. Vidinis susidaro žodžio viduryje (*paėjo, teatras*), išorinis – žodžių sandūroje kalbos sraute (*kada ateisi, žemę aria*). Lietuvių kalboje hiatas susidaro susidūrus priešdėliui su šaknimi arba sudurtinio žodžio kamienams (*paežerė, juodaodis*) ir didesnių tarimo problemų nekelia. Įsidėmėtinas skolinių hiatas, susidaręs šaknyje (*aerodinamika, teatras, oazė* ir t.t.) – tariami abu balsiai.
2. Kai kurių veiksmožodžių būsimąjo laiko trečiojo asmens tarimą. Jeigu veiksmožodžio bendratis dviskiemenė ir atmetus bendraties formantą -ti balsiai *y* ir *ū* lieka atvirame skiemenyje, būsimąjo laiko trečiajame asmenyje tariamas (ir rašomas) trumpasis balsis: *gyti – gis, lyti – lis, džiūti – džiūs* ir t.t. Netrumpėja uždaryjū skiemenų *y* ir *ū* (*trūkti – trūks, plyšti – plyš*) bei daugiaskiemenių veiksmožodžių būsimąjo laiko 3-iojo asmens galūnė: *matyti – matys, rašyti – rašys, skaityti – skaitys*.
3. Žodyje gali būti keli ilgieji balsiai (*juodymėlis, įstatymas, q̄sotėlis*) ir visi jie turi būti ištarti ilgai. Gali tarp skiemenų su ilgaisiais balsiais įsiterpti skiemenys su trumpaisiais balsiais (*knygrīšykla, lūžinėja*) – tokiu atveju svarbu ilgųjų netrumpinti, o trumpųjų nepailginti.

ie ir uo tarimas

Mokykliniuose vadovėliuose ir gramatikose *ie* ir *uo* tradiciškai priskiriami dvibalsiams (jie vadinami sutaptiniais dvibalsiais), nes formaliai yra sudaryti iš dviejų balsių. Taip pat teigiama, kad vis dėlto nuo ilgųjų balsių tarimas šiek tiek skiriasi: kalbos padargai pirmąjį dėmenį taria kaip prigimtinio ilgumo balsį, o paskui slenka į antrojo dėmens poziciją. Mokantis kirčiavimo, jie iš tiesų dera prie kitų dvibalsių, nes gali būti kirčiuotas arba pirmasis, arba antrasis dėmuo, tačiau tarties požiūriu abu dėmenys yra taip sutapę (susilieję), kad neįmanoma nei pajusti, nei išgirsti, kada baigiasi vienas ir prasideda kitas. A. Girdenis yra įrodęs, kad jie tariami kaip ilgieji balsiai. Atkreiptinas dėmesys, kad, nukryptant nuo tarties standarto, *ie* ir *uo* imami vienbalsinti iki *o* ir *ė*.

LITERATŪRA: **Barauskaitė, J., Čepaitienė, G.** ir kiti. *Lietuvių kalba I*. Vilnius, 1995, 93-108;

Pakerys, A. *Lietuvų bendrinės kalbos fonetika*. Vilnius, 2003, 23-40; **Pupkis, A.** *Kalbos kultūros studijos*. Vilnius, 2005, 239-241.

Dvibalsiai

Fonetikoje įprasta po balsių sistemos nagrinėti priebalsius, tačiau kalbant apie tartį parankiau aptarti dvigarsių sistemą. Atsižvelgiant į sandarą, skiriami **grynjieji** ir **mišrieji** dvigarsiai. Mišrieji yra skirtingų kalbos garsų (balsių ir pusbalsių) junginiai, jie daugiau susiję su priegaide ir kirčio ženklais, todėl apie juos bus kalbama II dalyje „Kirčiavimas“. Tarčiai daug svarbesni yra grynjieji dvigarsiai, tiksliau dvibalsiai (kalbant apie priebalsius, bus aptariama ir kita grynųjų dvigarsių grupė – afrikatos). **Dvibalsiai** – vieno skiemens ryškiai kintamos ir glaudžios artikuliacijos balsių junginiai, kurie, kaip ir pavieniai ilgieji balsiai, yra ilgojo skiemens centras. Tai senieji lietuviški *ai, au, ei, ui* ir pasitaikantys skoliniuose *eu, oi, ou*. Pagrindinė dvibalsių ypatybė – jie sudaryti iš dviejų balsių ir yra viename skiemenyje: *kaimas, laukas, peilis, kuinas, europinis, boikotas, klounas* ir t.t. Dvibalsio dėmenys, atsidūrę skirtinguose skiemenyse, sudaro jau minėtą hiatą (**su-ima**; **pa-u-pys**). Dvibalsių abu dėmenys ištariami ir girdimi aiškiai, o kirčiuotame skiemenyje vienas kuris būna stipresnis, net ilgesnis. Nors tarti šiuos dvibalsius nesunku, įsidėmėtina, kad dvibalsio *au* pirmasis dėmuo po minkštųjų priebalsių taip pat labai supriešakėja ir virsta *eu* (*siauras – seuras; kiaunė – keunė* ir t.t.).

LITERATŪRA: **Barauskaitė, J., Čepaitienė, G.** ir kiti. *Lietuvių kalba I*. Vilnius, 1995, 129-136;

Pakerys, A. *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*. Vilnius, 2003, 117-138; www.vlkk.lt

PRATYBOS

Kontroliniai klausimai:

- Kokie yra pagrindiniai tarties reikalavimai?
- Kaip atsiranda nukrypimų nuo tarties standarto?
- Į kokias grupes skirstomi lietuvių kalbos balsiai?
- Kokie yra lietuvių kalbos ilgieji balsiai ir kaip jie tariaimi?
- Kokie yra lietuvių kalbos trumpieji balsiai ir kada jie tariaimi?
- Kas yra hiatas ir kaip jis tariamas?
- Kuo ypatingi *ie* ir *uo*?
- Į kokias grupes skirstomi lietuvių kalbos dvigarsiai?

- ♦ **Taisyklingai išstarkite ilgąjį balsį *ā* kirčiuotame skiemenyje:** ašara, atgarsis, lapas, naktys, natos, pasaka, salos, samana, vasara, planas; ažuolas, kąsnis, sąjūdis, sąnaudos, sąrašas, sąmonė, sąskaita, sąstingis, sąvadas, sąveika, sąžinė, žąsinas, gražtas, ką, tą, ją, kurią, aną; davė, mato, sako, stato, rašo, pasakoja, matomas, sakomas, rašomas, einas, kalbas, matas, rašas, kąsti, šąla, bąla, sąla; akinančiai, atsakančiai, paskui.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite ilgąjį balsį *ā* nekirčiuotame skiemenyje:** aša, ašotis, dra-suolis, kąsnelis, gražtelis, saulėgraža, sąnarys, sąšlavynas, sąvartynas, sąvaržėlė, trąša, žąsis, ažuolinis, sąžiningas, drąsus, ašarą, pasaką, samaną, vasarą, lapą, planą, vaiką, baltą, ilgą, juodą, vieną, pirmą, kelintą, ažuolą, gražtą, sąrašą, sąskaitą, sąvadą; ražytis, šąlu, bąlu, sąlu, šąlas, bąlas, sąlas.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite trumpąjį balsį *a* kirčiuotame skiemenyje:** banga, data, mama, mada, paskaita, satyra, visata, direktyva, Rasa, Lina, Aušra, Gita, Rima, Graži-na, Diana, Marija, balta, juoda, viena, kita, pirma, bangas, datas, mamas, madas, kitas, mano, tavo, savo, manasis, gerasis, pirmasis, gerbiamasis, išrinktasis; akti, kasti, rasti, lakti, aks, kas, laks, apsuka, atneša, atsuka, pakasa, paneša, prasuka; kažkas, niekada, slapta, mat, tat, va.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite trumpąjį balsį *a* nekirčiuotame skiemenyje:** abejonė, acetona, afera, akiratis, alavinis, asmeninis, mažas, ilgas, juodas; akėti, draskyti, grasinti, rašyti, kasytis, matyti, eina, neša, suka, apdujęs, nešamas, renkamas; abipus, tyčia, apie.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite ilgąjį balsį *ē* kirčiuotame skiemenyje:** eglė, ežeras, kelias, ledas, letena, lęšis, geras, senas, mes, manęs, tavęs, savęs; teka, neša, tęsti, švęsti, skęsta, gręžia, gręžę, tęsę, geriamas, vežamas, tręšiamas, gręžiamas; derančiai, išretintai, žemėn.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite ilgąjį balsį *ē* nekirčiuotame skiemenyje:** gręžinys, lęšiukas, tęsinys, tręšimas, eilę, gėlę, patarlę, saulę, tęstinis; tęsiu, atsigręžiau, baigęs, išsigandęs, kartodavęs, baigę, ėję, kalbėję.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite trumpąjį balsį *e* kirčiuotame skiemenyje:** eglės, gėlės, pie-nes, pynės, žymės, žolės, (su) daile, (su) kate, (su) plike, (su) upe, rate, rašte, aikštėje, Kernavėje, paskaitoje, auksinės, gintarines, medines, įdomesnis, kultūringesnis, ma-žesnis, didesnes, pirmesnes, šioje, mane, tave, save; nešti, tepti, vežti, neneša, netepa, neveža, tesuka, tetepa, teveda; bet, nes, net, aure, bene.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite trumpąjį balsį *e* nekirčiuotame skiemenyje:** efektas, eglynas, eketė, elektra, ekspedicija, ešerys, etimologinis, ežerinis, (su) saule, (su) aikšte, saule!, vaikel!; tekėti, nešu, esu, metu, atkelia, praneša, nuveda, nenori; greta, bene, nejau.

- ♦ **Taisyklingai išstarkite neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyvius, kuriuose šaknies balsiai a ir e pailgėja:** kasti – kastas, lakti – laktas, mesti – mestas, nešti – neštas, rasti – rastas, vesti – vestas, vežti – vežtas.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite ilgąjį balsį *i* kirčiuotame skiemenyje:** ybiškė, yda, yla, įdegis, įgriuva, įkainis, įniršis, įtaka, įvartis, rytas, lydraštis, ryšys, naktys, dantys, patvory, pagiry, šaukly!, žiopy!, lygus, tyras, gyvas, tylūs, apyjaunis, įkypas, trys; lyginti, kyla, šyla, tyli, lįsti, grįžta, drįsta, rašys, skaitys, matys, lydimas, gydomas, grįžtant, byrant; tyliai, šaltyn, tolyn, platyn, ypač, lyg, tarytum.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite ilgąjį balsį *i* nekirčiuotame skiemenyje:** ylaragis, ypatybė, įkyruolis, įžymybė, byla, knyga, styga, lydeka, gamykla, lygumas, mįslė, grįžimas, nykimas, iškyla, išlyga, ryšį, įvartį, įkainį, dantį, ausys, akys, debesys, vandenyje, leidinyje, kambaryje, gyva, tyra, ypatingas, ydingas, įdėmus, įkyrus, įvairus; įteisinti, įkырėti, įnikti, rodyti; ypatingai, įdėmiai.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite trumpąjį balsį *i* kirčiuotame skiemenyje:** ibis, ikrai, išnara, išvarta, rimas, linas, kiškis, jaunimas, vežimas, automobilis, šalis, naktis, su mintimi, su šaknimi, akis, dantis, žilas, gintarinis, auksinis, riebi, gaivi, kruvini, purvini, kitas, šitas, trisdešimt, tris, penkis; lipti, kibti, tiria, giria, lipi, suki, tilo, dilo, pagis, lis; toli, anksti, it, vis, tik.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite trumpąjį balsį *i* nekirčiuotame skiemenyje:** idilė, idėja, gija, sija, klausimas, komedija, senis, brolis, berželis, kumštimi, antimi, broli!, drąsuoli!, idealus, istorinis, kitoks, metinis; rastis, grumtis, lipinėti, kabinėti, išeiti, išbėgti, nešti, rašyti, tiki, tikiu, lipu; išilgai, idant, iki
- ♦ **Taisyklingai išstarkite ilgąjį balsį *ū* kirčiuotame skiemenyje:** ūkis, ūkana, ūpas, krūmas, sūris, namų, galvų, patiekalų, liūdnas, jų, jų; ūbauti, būti, griūti, skųsti, siųsti, užia, žiūri, dūrė, kūrė.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite ilgąjį balsį *ū* nekirčiuotame skiemenyje:** ūmėdė, ūžesys, ūžimas, kūryba, pobūvis, rūta, sūrelis, pūgų, rūmų, sodų, siųstuvus, natūralus, drąsūs, saldūs, sunkūs, sūrus; eitų, pūstų, kūrenti; ūmai.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite trumpąjį balsį *u* kirčiuotame skiemenyje:** upė, ugdymas, užkratas, užmokestis, užeiga, butas, dangus, medus, interviu, ugnį, upę, šulinį, rudenį, namus, laukus, vaikus, plaktuku, vežimu, raštu, rudas, landus, malonus, sunkus, mudu, judu, abudu; skusti, lupti, mušti, skutu, lupu, mušu, degu, verkiu, bus, grius, skutamas, lupamas, mušamas; tegu, juk, negu.

- ♦ **Taisyklingai išstarkite trumpąjį balsį *u* nekirčiuotame skiemenyje:** ugnis, žuvis, dukra, trukmė, sutema, stalius, popierius, tiltu, laužu, vyru, ugningas, tankus, aiškus; užgrobti, užgriūti, panešu, pavežu, eisiu, nešiu; abipus, sulig, jeigu.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite žodžių poras (ilgieji ir trumpieji balsiai kirčiuotame skiemenyje):** kąsti – kasti, rąstų – rastų, mestas – mesti, nešė – nešti, kyla – kilo, gyvas – gijo, būna – buvo, mūšis – muštis.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite žodžių poras (ilgieji ir trumpieji balsiai nekirčiuotame skiemenyje):** rąstus – rastus, šąlu – šalau, grėžiu – geriu, tęsiu – teku, antys – antis, tyliu – tikiu, rūda – ruda, tankūs – tankus.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite balsį *o* kirčiuotame skiemenyje:** oda, oblius, oras, sodas, svoris, rožė, motina, moteris, abejonė, naudos, skolos, Lietuvos, storas, raudonas, tolimas, rodomas, geros, svarbios, toks, visoks, kitoks; bijoti, galvoti, kartoti, blokšti, blogti, jojo, kartojo, rodosi; rytoj, namo, nors, vos vos, po.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite balsį *o* nekirčiuotame skiemenyje:** ožka, sodyba, ryto, sode, rožes, aukštos, įdomios, malonios, mano, tavo, savo, pirmojo, antrojo; šokinėti, dovanoti, rašo, rodo, buvo, žuvo, sviro, romus, išblyškusios, matomas; toli.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite trumpąjį balsį *o* tarptautiniuose žodžiuose:** omas, opera, optinis, opijus, ozas, kosmosas, logika, atomas, chaosas, diagnozė, filosofas, teroras, kompotas, metro, triko, žabo.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite balsį *o* tarptautinių žodžių galūnėse:** omo, operos, optinio, ozo, kosmoso, logikos, atomo, chaoso, filosofo, teroro, kompto.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite balsį *é* kirčiuotame skiemenyje:** édalas, édzios, mènuo, lèlè, vèjas, vèliava, aikštè, brydè, vèlè, žolès, kèdès, tètès, mèlynas, saulétas, teisétas; sèlinti, gédinti, tupèti, kalbèti, žèrèti, šèlsta, mèlsta, trypinèja, šokinèja, sèjo, mègo, kèlè, èdè, gèlè, bégantis, mètantis, rèkdamas, sèdamas, lèk, bèk, lèks, bègs; kairèn, dešinèn, dèkui, todèl, vèl, dèl.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite balsį *é* nekirčiuotame skiemenyje:** èdrūnas, èjikas, sèjèjas, mèta, vèjelis, mènulis, tèvynè, saulè, plukè, upè, raidè, kèdès, lèlès, eilès, mètas, gèles, dèmètas, gèlétas; vèluoti, nèra, èmiau, kèlè, gèrè, valgè, atvèrè, nesitraukè, pasiražè, sèdédamas, vèluodamas; vèlai, dèlto.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite hiatą:** aerodromas, daugiaaukštis, duetas, egoistas, eksploatuoti, geografija, ilgaaulis, meteoritas, neatėjo, pasiilgo, poezija, suėdė, teatras, tebeima, teorema, vakuumas, zoologija.

- ♦ **Taisyklingai išarkite ilguosius ir trumpuosius balsius:** apynys, ąsotėlis, dykinėtojas, džiuvėsis, figūra, godumas, gręžtuvas, įmygis, ypatybės, įstatymas, knygrišykla, krovins, kūrybingas, lūšiukas, lūžinėja, mylimasis, mokytojas, natūralus, padorūs, pomėgis, pasirodymas, pagyrūnas, prisipažinimas, purvynėlis, rūdyti, rūpintojėlis, sąmojingas, sąmyšis, saulėlydis, troškulys, žiūrėjo, žūtbūtinis.
 - ♦ **Taisyklingai išarkite *ie* kirčiuotame skiemenyje:** iešmas, ietis, miegas, niekas, pieva, siena, šienas, priešpiečiai, aviena, mėnesiena, akies, širdies, žuvies, sniego, miego, kiema, žiema, seserie!, piemenie!, liesas, mielas, giedras, vienas, kiekvienas, gerbiamieji, paklusnieji; lieti, riekti, gieda, kviečia, siekė, tiesė; niekur, priešais, kasdien, tiek, vis tiek, apie, prie, prieš, ties, vietoj.
 - ♦ **Taisyklingai išarkite *ie* nekirčiuotame skiemenyje:** ieva, vieta, diena, Lietuva, lietuvis, tiesa, vienvė, vieversys, sekmadienis, rūšies, širdies, žiede, lietuje, moterie!, riebus, tiesus, tiesioginis, vieni, kiekviena, vienuolika; giedoti, miegoti, kviečiu, tiesiu, ištiesė, išgriebė, nešies, vesies, ilsėsies; šviesu, tiesiog.
 - ♦ **Taisyklingai išarkite *uo* kirčiuotame skiemenyje:** uodas, uoga, uosis, gluosis, nuojauta, nuomonė, nuoskauda, nuotaika, jaunuolis, drąsuolis, piemuo, ruduo, vanduo, juodas, spygliuotas, sakuotas, suodinas, tuo, kuo; uostyti, vairuoti, žygiuoti, puoša, duoda, matuos, vaizduos, nusijuok, skaičiuok; nuo, nuolat.
 - ♦ **Taisyklingai išarkite *uo* nekirčiuotame skiemenyje:** uodega, uola, uogienė, duobė, juodumas, juokelis, puodelis, uolus, uolėtas, duobėtas, raudonuose, žaliuose, šiuose, tuose, vienuose; uogauti, perduoti, peržygiuoti, nešiuos, vešiuos, pervažiuok, perdainuok; nuobodžiai.
 - ♦ **Taisyklingai išarkite *ie* ir *uo* (taip pat ilguosius ir trumpuosius balsius):** aguonėlė, apsimiegojusios, aštuonkojus, debesuotumas, duonelė, juodymėlis, juostuotas, mėlynuoti, nuodėgulys, nuomojamas, nuosaikieji, nuosėdos, nuotykis, obuolienė, obuolys, pievagrybis, parduotuvė, pūkuotukas, skiemuo, spuoguotas, šviesybė, tyvuliuoti, uogienojai, žodžiuose.
-

Priebalsiai

Daugelyje kalbotyros darbų rašoma, kad lietuvių kalboje yra 45 priebalsiai. Iš tiesų tikrųjų priebalsių yra 37 (rašte jie užrašomi raidėmis b, ch, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, š, t, v, z, ž), 8 likusios yra afrikatos (užrašomos raidėmis c, dz, č, dž), A. Pakerio priskiriamos prie grynųjų priebalsinių dvigarsių. Tarčiai toks skirstymas yra parankesnis, nes afrikatą sudaro du priebalsiai (ts, dz, tš, dž), o tariant kalbos padargai elgiasi taip pat, kaip ir tariant dvibalsius, t.y. girdimas ir vienas, ir kitas garsas. Svarbiausios priebalsių tarimo ypatybės yra: 1) kliūtis balso trakte; 2) ryški garso susidarymo vieta; 3) paprastai stipri iškvepiamo oro srovė. Šie bruožai lemia ir priebalsių funkcines ypatybes – jie negali būti gasų jungimo pagrindas, todėl nesudaro skiemens centro, yra tik periferinė skiemens dalis, tačiau jie yra informacijos teikėjai. Vieni nuo kitų priebalsiai gali skirtis keliomis ypatybėmis: oro skverbimosi būdu, artikuliacijos vieta, balso klosčių (stygų) veikla ir vidurinės liežuvio dalies veikla, minkštumu. Pagal oro skverbimosi būdą skiriami **sprogstamieji** (p, b, t, d, k, g), **pučiamieji** (s, z, š, ž, ch, h, f) ir **sklandieji** (v, j, l, m, n, r) priebalsiai. Pagal artikuliacijos vietą – **lūpiniai** (p, b, m), **lūpiniai dantiniai** (f, v), **liežuvio priešakiniai**, **dantiniai** (t, d, s, z, n, l), **liežuvio priešakiniai**, **alveoliniai** (š, ž, r ir minkštasis l), **liežuvio viduriniai** (minkštieji k, g, ch, h), **liežuvio užpakaliniai** (kietieji k, g, ch, h). Pagal balso klosčių (stygų) veiklą priebalsiai skirstomi į **skardžiuosius** (b, d, g, z, ž, h, v, j, m, n, l, r) ir **dusliuosius** (p, t, k, s, š, ch, f), o pagal minkštumą – į **minkštuosius** ir **kietuosius**. Visi priebalsiai gali būti ir minkšti, ir kieti, išskyrus j, kuris visada minkštas (apie tai bus kalbama atskirai).

Taisyklingai tarčiai aktualiausios priebalsių ypatybės yra skardumas ir duslumas bei minkštumas ir kietumas. Atskirų priebalsių tarimo problemų (jeigu nesama artikuliacinio aparato bėdų) nepastebėta. Reikia atkreipti dėmesį tik į h tarimą – neversti jo priebalsiu ch (**himnas**, **herbas**, **herojus**, **homonimas**, **Henrikas**, **Helsinkis** ir t.t.), įsidėmėti, kad priebalsis ch grafiškai užrašomas dviem raidėmis, o tariamas vienas garsas.

Priebalsių kietinimas ir minkštinimas

Priebalsiai tariami kietai, jeigu eina prieš užpakalinės eilės balsius. Ši taisyklė veikia ir lietuviškuose žodžiuose (*kalba*, *balnas*, *vilkas* ir t.t.), ir skoliniuose (*kultūra*, *paltas*, *filmas* ir t.t.). Tariant lietuviškus žodžius sunkumų nesama,

daugiausiai jų kyla dėl priebalsio *l* skoliniuose, nes yra žodžių, atėjusių iš kalbų, kuriose šioje pozicijoje *l* yra minkštas, tačiau lietuvių kalboje šiuo atveju išimčių nedaroma, pagal lietuviškus žodžius tariami ir skolinti bendriniai, ir tikriniai žodžiai – kietai tariama ir *asfaltas*, ir *Donalda*, ir *Malta*.

Minkštai tariami tie priebalsiai, kurie eina prieš priešakinės eilės balsius. Daugiausiai klausimų kyla taip pat dėl *l* tarimo, bet problemų kelia ir kitų priebalsių minkštumas (pvz., *kupė*). Įsidėmėtina, kad priebalsiai analogiškai tariami ir lietuviškuose žodžiuose (*smulkmena*, *staltiesė* ir t.t.), ir skoliniuose (*algebra*, *Alfredas*, *Malderis* ir t.t.).

Priebalsiai gali būti minkštinami ir prieš užpakalinės eilės balsius, bet tokiu atveju minkštumas rašte žymimas raide *i* (*važiavo*, *žalius*, *viešnia*, *kostiumas* ir t.t.).

Įsidėmėtina, kad minkštinamas arba kietinamas ne vienas priebalsis, o visa jų grupė iki kito balsio: *smulkmena*, *amnestija*, *skulptūra*, *alternatyva* ir t.t. Sudurtinių žodžių priebalsius taip pat geriausia tarti pagal taisyklę (*žalvarnis* – kietai, *šaltmėtė* – minkštai), nors dėl minkštumo esama ir kitų nuomonių, o vartosenos tyrimų stinga.

Prie Nutarimo 8.4 punkto pateikta pastaba, kad 8.4.3. punkto reikalavimas gali būti netaikomas labai specialioms tam tikrų sričių terminams (*alfa*, *altas*, *voltas*), kitų kalbų citatoms (pvz.: *salto mortale*), kai kuriems iš tradicijos tariamiems žodžiams (*polka*, *valsas*). Atkreiptinas dėmesys, kad pastaboje vartojamas pasakymas gali būti, vadinasi, joje minimi žodžiai gali būti tariami ir pagal nusistovėjusią taisyklę – abiem atvejais klaida nelaikoma, vartotojų polinkis kada nors turėtų nusistovėti. Viešai kalbančiųjų polinkis tarti kietai *valsas* jau matyti, o lotyniškų posakių ir žodžių, esančių įmonių pavadinimuose, derinimas prie taisyklės dar akivaizdesnis – *Alma Mater*, *Alma littera*, *Tyto alba*.

Atskirai reikėtų kalbėti ir apie afrikatų *č*, *dž* tarimą skoliniuose: *džaulis*, *čadra*, *čakra*, *Azerbaidžanas*, *Džordžija*, *Čaikovskis*, *kečupas* ir t.t. Pagal taisyklę jie turi būti tariami kietai, tačiau Lietuvių kalbos instituto Bendrinės kalbos skyriaus atliktame nedideliame tyrime matyti, kad vartotojai būtų linkę šiais atvejais vartoti minkštąsias afrikatas. Polinkį minkštinti patvirtina ir senieji skoliniai, pvz., *bačka*. Prie vartotojų vartosenos derinamasi Valstybinės lietuvių kalbos komisijos rekomendacijoje (2010 m. spalio 28 d. protokolinis nutarimas Nr. PN-6 ir jo papildymai), pagal kurią lygiaverčiais variantais laikomi ir *bačata*, ir *bačiata*; ir *džaiwas*, ir *džiaiwas*. Numatyta svarstyti ir kitų žodžių rašybą bei tarimą.

Kalbiniuose darbuose pabrėžiama, kad žodžio galas lietuvių kalboje visada kietas (tiek sutrumpėjusių, tiek nesutrumpėjusių žodžių): *eit, nešt, gal, kol, vėl, bėgam, mamyt, Rasut, kalbės, eis* ir t.t. Tačiau kalbėtojams įsidėmėtina, kad ši taisyklė pritaikoma tik tariant atskirus žodžius (arba kai vienas žodis sudaro sakinį, pvz., *Bėgam!*). Kalbos sraute žodžiai šliejasi vienas prie kito, todėl yra veikiami kito žodžio pradžios balsių: *gal ateisi* – šiuo atveju *l* išlieka kietas, nes jį veikia kito žodžio užpakalinės eilės balsis; *gal eisi* – šioje pozicijoje *l* ištarti kietai neįmanoma, nes jis veikiamas kito žodžio, prasidedančio priešakinės eilės balsiu (nors esama nuomonės, kad *l* čia nepasiduodas minkštiniui). Kas kita kalbos sraute yra kreipiniai, nes juos ištarus visuomet daroma pauzė, rašte žymima kableliu, todėl žodžio galas lieka kietas: *Rasut, einam namo. Mamyt, ar galiu dar pabūti lauke?*

Priebalsių asimiliacija

Asimiliacija (lot. *assimilatio* – supanašėjimas, sutapatinimas) – tai toks garsų derinimas, kuris sukelia jų kaitą. Tai viena iš nedaugelio kalbos ypatybių, kuria lietuvių kalbos tartis skiriasi nuo rašto (*augti* – *aukti*, *pusseserė* – *puseserė*, *pusšimtis* – *pušimtis* ir t.t.). Asimiliacija vyksta pagal tam tikrus požymius: balso klosčių (stygų) veiklą, minkštumą ir artikuliacijos vietą.

Asimiliacija pagal balso klosčių (stygų) veiklą žinoma geriausiai – duslieji priebalsiai prieš skardžiuosius tariant suskardėja (*apdraudė* – *abdraudė*, *atgal* – *adgal*, *kasdavo* – *kazdavo*, *išgyventi* – *izgyventi* ir t.t.), skardieji prieš dusliuosius suduslėja (*rūgpienis* – *rūkpienis*, *pėdsakas* – *pėtsakas*, *grįžti* – *grįšti* ir t.t.). Afrikatos su kitais priebalsiais jungiasi retai, bet ir jas veikia asimiliacija: *užčiuopti* – *uššiuopti*, *apdžiūti* – *abdžiūti* ir t.t.

Įsidėmėtina, kad:

- prieš priebalsį *f* (nors jis ir neturi skardžiojo poros) skardieji priebalsiai suduslėja, pvz., *užfiksuoti* – *ušfiksuoti*, o pats *f*, atsidūręs prieš skardžiuosius, tariant virsta pusbalsiu *v*, pvz., *Afganistanas* – *Avganistanas*.
- pusbalsiai (*l, m, n, r, v, j*) nesuskardina prieš juos einančių dusliųjų priebalsių ir patys nesuduslėja prieš dusliuosius (*atveria*, *išvedė*, *puslapis*, *tiltas*, *kilpa* ir t.t.).
- esama ir visiškos asimiliacijos, kai suskardėję arba suduslėję priebalsiai visiškai sutampa su jais veikiančiais priebalsiais – tariant girdimas tik antrasis priebalsis: *atdaras* – *adaras*, *daugkartinis* – *daukartinis*, *išsuko* – *isuko*, *puszalis* – *puzalis* ir t.t.

- žodžio galas tariamas dusliai (*kad – kat, daug – dauk, bemaž – bemaš ir t.t.*), tačiau kalbos sraute: 1) nesavarankiški žodžiai, prisišlieję prie savarankiškų, yra veikiami savarankiškojo žodžio priebalsio (*iš galo – iž galo, už kaimo – uš kaimo, pas draugą – paz draugą ir t.t.); 2) dviejų savarankiškų žodžių sandūroje tariamas antrasis priebalsis (*aš žinojau – ažinojau ir t.t.*).*

Priebalsių minkštumas ir kietumas aptarti ankstesniame skyrelyje, lieka aptarti dar vieną tarčiai labai svarbią asimiliaciją pagal artikuliacijos vietą. Pučiamieji priebalsiai *s, z* ir priebalsiniai dvigarsiai *c (ts) ir dz* yra liežuvio priešakiniai, dantiniai, o pučiamieji priebalsiai *š, ž* ir priebalsiniai dvigarsiai *č (tš) ir dž* – liežuvio priešakiniai, alveoliniai. Susidūrę skirtingos artikuliacijos priebalsiai supanašėja: dantiniai prieš alveolinius virsta alveoliniais, o alveoliniai prieš dantinius – dantinais: *anksčiau – ankštšiau, vabzdžiai – vabždžiai, išcementuoti – ištsementuoti ir t.t.*

Įsidėmėtina, kad:

- morfemų sandūroje alveoliniai *š, ž* susiduria su dantinais *s, z*. Šiuo atveju gaunami tapatūs garsai ir tariant girdimas tik antrasis: *išsuko – issuko, išsamus – išamus, užsisakė – usisakė ir t.t.*
- kalbos sraute, tiek nesavarankiškiems žodžiams prisišliejus prie savarankiškų, tiek savarankiškų žodžių sandūroje, vyksta ta pati asimiliacija: *iš savęs – isavęs, už sodo – usodo, tas šokis – tašokis ir t.t.*

Dviejų vienodų priebalsių sandūra

Lietuvių kalbos žodžiuose nėra dvigubų priebalsių, tačiau priešdėlio ir šaknies, dviejų kamienų sandūroje, kalbos sraute gali susidurti du vienodi priebalsiai (*pusseserė, iššoko, kas sakė ir t.t.*). Tokiu atveju tariamas tik vienas: *iššovė – iššovė, švarraštis – švaraštis, iššaukšto – iššaukšto, kad drįsta – kaa drįsta ir t.t.*

Priebalsis j

Priebalsis *j* tarties požiūriu yra kiek kitoks negu kiti priebalsiai, todėl aptartinas atskirai. Įsidėmėtina, kad:

- *j* visada minkštas, jo neveikia priešakinės eilės balsiai: *joti, jazminas, judėti, koja, galvoja* ir t.t.
- *j* kaip pridėtinis tariamas (bet nerašomas) žodžiuose, prasidedančiuose dvibalsiu *ie*: *ieva – jieva, iešmas – jiešmas*, taip pat priešdėliniuose vediniuose, sudurtiniuose žodžiuose ir kalbos sraute: *paieškoti – pajieškoti, ilgaiešmis – ilgajiešmis, balta ieva – balta jieva* ir t.t. Atkreiptinas dėmesys,

kad kai kuriais atvejais *j* ne tik tariamas, bet ir rašomas: *jie, Jieznas, Jiesia, bjaurus, spjauti, rugpjūtis*. Iš esmės tokią nevienodumą galima laikyti rašybos netobulumu.

- *j* žodžio gale tariant virsta *i*: *rytoj – rytoį, tuoj – tuoį, galvoj – galvoį*.
- Daugiausiai keblumų kyla tariant skolinius. Šiuo metu esama trijų variantų: 1) *j* ir rašomas, ir tariamas (*valerijonas, fjordas*), 2) nerašomas, bet tariamas (*abiturientas*), 3) nei rašomas, nei tariamas (*izoliacija*). Vartotojui iš tiesų sunku atskirti, kada balsiai *i* ir *a* sudaro hiatą, kuris skoliniuose naikinamas įterptiniu *j* (*triumfas*), kada *i* ir *a* yra skirtinguose skiemenyse (*ateistas*), o kada *i* yra tiesiog minkštumo ženklas (*jubilias*). Dar labiau klaidina tai, kad kai kurių žodžių tarimas leidžiamas dvejopas (žr. Lietuvių kalbos tarties žodyną, 2001): *ki^oskas* ir *kij^oskas*, *biblioteka* ir *biblijoteka*. Vartosenai būtų daug patogiau, jeigu būtų priimta 1933 m. rašybos reformos autorių P. Skardžiaus, A. Salio ir J. Talmanto siūlyta išėitis – jeigu *j* tariamas, jis ir rašomas, jeigu netariamas, nerašomas. Valstybinėje lietuvių kalbos komisijoje šis klausimas svarstytas, tačiau galutinis sprendimas dar nepriimtas.

LITERATŪRA: **Barauskaitė, J., Čepaitienė, G.** ir kiti. *Lietuvių kalba I*. Vilnius, 1995, 109-129;

Pakerys, A. *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*. Vilnius, 2003, 71-90, 171-194; **Vitkauskas, V.** *Lietuvių kalbos tarties žodynas*. Vilnius, 2001; www.vlkk.lt

PRATYBOS

Kontroliniai klausimai:

- Į kokias grupes skirstomi lietuvių kalbos priebalsiai?
- Kas yra priebalsių asimiliacija? Kaip ji vyksta?
- Kaip tariami šalia atsidūrę du vienodi priebalsiai?
- Kaip tariami greta atsidūrę priebalsiai *s, š, z, ž*?
- Prieš kokius balsius priebalsiai yra kieti? Prieš kokius minkšti?
- Kaip tariami žodžio galo priebalsiai?
- Ką reikia įsidėmėti tariant skolinius su priebalsiu *h*?
- Kuo ypatingas priebalsis *j*?
- Kaip tariami žodžiai, prasidedantys dvibalsiu *ie*?
- Kuo priebalsis *j* tariant virsta žodžio gale?
- Kaip priebalsis *j* tariamas skoliniuose?

- ♦ **Taisyklingai išstarkite priebalsius ir jų grupes prieš balsius e (ę), é, i (y, į):** algebra, Albertas, Algirdas, Alfredas, alksnis, alternatyva, amnestija, Baltija, buhalteris, chemija, elgsena, Elvyra, kupė, Malderis, Maldeikis, Nemunas, pirmininkas, smulkmena, staltiesė, technika, Valdemaras.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite priebalsius ir jų grupes prieš balsius a (ą), o, u (ū, ū):** albumas, Adolfas, Aldona, Alma, asfaltas, altas, balkonas, Donaldas, filtrai, filmas, folkloras, kalba, kelmas, kultūra, Malta, paltas, pulsas, Račkauskas, Silva, skulptūra, tinklas, Valdas, vilkas, Vilma, vilna, voltas.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite priebalsius žodžio gale:** Eglužė!, Elenut!, mamyt!, sesyt!, eit, kelt, matyt, žert, neškit, vežkit, atgal, dėl, gal, ypač, kol, pamažėl, vėl.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite kietuosius ir minkštuosius priebalsius:** alfa, demonas, fakultetas, Izolda, kodėl, kultas, man, meras, procesas, situacija, polka, pultas, rezultatas, siužetas, šašlykas, todėl, tol, valsas, Vilkpėdė, voltmetras, žvilgsnis.
Albumas, albume; filmas, filme, filmuoti; filtrai, filtre, filtruoti, paltas, palte, paltukas, paltelis.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite dusliuosius priebalsius, atsidūrusius prieš skardžiuosius:** apdaila, apdaras, liepžiedžiai, niekdarys, pusbrolis, šlapdriba, išdidūs, apgenėti, išdėlioti, išgirsti, išgyventi, apgauti, atgauti, trukdžiau, virkdžiau, kasdavo, laukdavo, suk-davo, kęsdamas, vesdamas.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite skardžiuosius priebalsius, atsidūrusius prieš dusliuosius:** Juodkalnija, medkirtys, rūgpienis, rugpjūtis, ryžtingas, užkeikti, augti, kibti, megzti, segti, skalbti, šliaužti, dingsta, lūžta, bėgčiau, vežčiau, kibs, snigs, dirbk, gerbk, baugš-čiai, neryžtingai.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite priebalsius žodžio gale:** bemaž, daug, jog, kad, lyg, tiesiog, visad.
- ♦ **Taisyklingai išstarkite žodžius, kuriuose yra dviejų vienodų priebalsių sandūra:** pusseserė, perrašymas, švarraštis, tarpievis, pussunkis, tarpplanetinis, iššokti, iššauti, perrašyti, užžėlė, užžiebė, kelissyk.
Ir rieda, ir rauda, iš šalies, iš šono, kad duotų, kol laukia, per radiją, per rugius, taip pat, tas sodas, už žolynų, už žemę.

- ♦ **Taisyklingai ištarkite žodžius, kuriuose yra priebalsių s, š, z, ž sandūros:** išsisukinėjimas, pusžiedis, puszuikis, užsklanda, užstalė, pussiltis, pusžalis, išsivalyti, išsiveda, išsuko, išžiūrinėti, užsisakė, užšeria, užzirezė.
Iš savęs, iš sodo, iš žemės, tas šokis, tas šūkis, tas žodis, tas ženklas, už sienos, už šitą, už zonos.
 - ♦ **Taisyklingai ištarkite sandūras dč, tč, dt, td, gk, kg, sč, zdž:** vabzdžiai, gailėsčio, skruzdžių, atdaras, daugkartinis, kasčiau, anksčiau.
Bet čia, bet dirba, jog kitas, juk girdi, kad čia, kad turi.
 - ♦ **Taisyklingai ištarkite žodžius:** atbulas, dribsnis, girgsėti, įdubti, išsivedė, išskirtinis, iššąla, iššūkis, iššlavė, kasdien, kažkada, lesčiau, maždaug, niekad, ošdavo, paprasčiau, pavyzdžiai, perraša, prasčiokas, pussunkis, pussimtis, rūgštus, stabdyti, sukrebždėjo, užsienis, užsimanė, vaizdžiai, visžalis, vyzdžiai.
Iš šaukšto, iš Šilutės, juk geras, kad čiulbėtų, kad dirbtų, kad turėčiau, kiek gali, tas sakinys, už žodį.
 - ♦ **Taisyklingai ištarkite žodžius:**
 - a) jachta, jambas, japonas, jauja, jaukas, javai, jerubė, jėga, jiezniškis, jotvingis, jungtukas, jaunas, judrus, juodas, jis, jie, jiedu, jai, jausti, joti, judėti, jungti, juoduoti, jei, jog, juk.
 - b) Anglija, partija, studija, artojas, bulvienojas, radijas, auditorijoje, mokykloje, turguje, didelėje, gražioje, margoje, atjoja, kartoja, vaizduoja, kentėjo, tekėjo, žiūrėjo, ėjęs, tikėjęs.
 - c) ieškiny, iešmas, ietis, ieva, ieškoti, apieškoti, išieškoti.
 - d) abiturientas, antikvriatas, biblioteka, biografija, briliantas, diagnozė, fiziologinis, infliacija, izoliacija, jubilias, kioskas, klientas, kolekcionuoti, makiažas, mediumas, rekviem, reliatyvus, sociologija, stacionaras, triumfas.
-

TEKSTAI

Žemė kėlė žolę,
Žolė kėlė rasą.
Rasa kėlė pasagėlę,
Pasagėlė – žirgą.
Žirgas kėlė balną,
Balnas kėlė raitą.
Raitas kėlė kepurėlę
Senai motinėlei.

Liaudies daina

Sesuo žydrioji – Vilija

Vilnele, bėk į Viliją,
O Vilija – į Nemuną, –
Sakyk: tėvynę mylime
Labiau mes už gyvenimą.

Kovas kovoję – kruvini
Sugrižtame, sugrižtame.
Žaizdas nuplausim vandeny,
Žaliais šilkais aprišime.

Kiekviens akmuo prakalbintas,
Koki mes vyrai pasakys, –
Kaip prieš šalmus skaldėme,
Mirtis kaip merkė jų akis.

Sesuo žydrioji – Vilija,
Skubėk, skubėk į Nemuną, –
Sakyk, kad laisvę mylime
Labiau mes už gyvenimą.

Salomėja Nėris

Čia kelio pradžia, kur klevai
Skamba savo šakom ir lapais. Kur žydi
Ramybe ir jaukumu kvapios bulvės
melsvai...

Ne rūkas – tai gervės miega.
Ne vėjas – tai žemė alsuoja.
Aš nepamiršiu nieko...

Pasklidęs toli vasarojus
Tamsiom vilnim priartėja...
Kieno čia šešėliai klajoja?..

Galulaukėj šūkauja briedžiai...
Mėnulis obuoliu supasi...
Klevai karštą kaktą paliečia...

Vis tiek man, prie kokio medžio žaibas
mane pakirs...
Čia kelio pradžia. Ir niekas,
Niekas manęs nuo žemės tos
Neatskirs.

Janina Degutytė

Vasara vasara vasara

Vasara vasara vasara
žingine žengianti žinginio
vasara paseka pasaką
apie senus geležinkelius

vasarą eina trys broliai
pasagą nori atrasti
pasakoj pasagą žolės
dengia ir dygūs agrastai

vasara užveria vakarą
vasara vakarą pakeri
vasara vakaro valandą
pasaką paseka paseka

ieško jos broliai bet argi
rasi ją? spėjo pražilti
sėdi trys broliai pavargę
ant seno niūraus geležinkelio

pasaka jos apie pasagą
pamestą pasagą žvilgančią
ten kur į vakarus pasuka
senas niūrus geležinkelis

vasara paseka pasaką
vakaras vasarą tildo
paslepia pabaigą pasakos
apie senus geležinkelius

Antanas A. Jonynas

Tai buvo nedidelė balta katytė. Jos menkas suliesėjęs kūnelis visas drebėjo nuo šalčio ir baimės; jos plaukai, lietaus sušlapinti ir purvais apskretę, visi kabėjo sustirę ir pasišiaušę. Radau aš ją lauke, patvoryje pritūpusią, susirietusią, nelaimingą. Mane pamačiusi ji taip gailestingu balsu sumiaukė ir pažiūrėjo akimis, kuriose švietė ir baimė, ir viltis. Ji buvo dar visai visai jaunutė, bet tokia sudžiūvusi! Gal ją atėmė nuo jos motinos žmonės; gal jie pirma norėjo ją įdėti maišiukan ir nunešę į upę įmesti vandenin, bet paskui atnešė laukan, pametė patvorin, kad ji neberastų namų ir nudvėstų badu: žmonėse jau nebebuvo jai vietos; gal jau nebe pirmą dieną ji čia išalkusi ir sušalusi tupi...

Jonas Biliūnas
„Kliudžiau“

PANAUDOTA LITERATŪRA

- Andrijanova, A., Vilkienė, S. *Garsų tarimas*. Kaunas, 1990
- Barauskaitė, J., Čepaitienė, G. ir kiti. *Lietuvių kalba I*. Vilnius, 1995
- Beer, W. R., Jakob, J. E. *Language Policy and National Unity*. Totowa, NJ. 1985
- Birštonaitė, R. Kai kurie anglų, slovakų ir lietuvių šnekamųjų standartinių kalbų formavimosi bruožai, *Archivum Lithuanicum* 4, Vilnius, 2002
- Cizikaitė, D. Anglų kalbos terminai common language, national language, literary language, King's language, standard language ir jų lietuviški atitikmenys. *Archivum Lithuanicum* 4, Vilnius, 2002
- Jonikas, P. *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*. Čikaga, 1985
- *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Vilnius, 2008
- *Lietuvių kalbos tarties žodynas*. Sudarė V. Vitkauskas. Vilnius, 2001
- Linkevičienė, N., Laužikas, L. *Kalbos patarimai žurnalistams*. Vilnius, 1997
- Koženiauskienė, R. *Retorika. Iškalbos stilistika*. Vilnius, 1999
- Kruopienė, I. *Taisyklingos tarties mokomoji knyga*. Vilnius, 2004
- Mikulėnienė, D. XIX a. lietuvių tarmėtyra: Jono Juškos (1815–1886) įžvalgos. *Priešaušrio mokslas, kultūra ir švietimas. Lauryno Ivinskio 200-osioms gimimo metinėms*. Vilnius, 2012 Pakerys, A. *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*. Vilnius, 2003
- Pakerys, A., Pupkis A. *Lietuvių kalbos bendrinė tartis*. Vilnius, 2004
- Petkevičienė, R. *Lietuvių kalbos fonetikos pratimai*. Šiauliai, 1998
- Pupkis, A. *Kalbos kultūros studijos*. Vilnius, 2005
- Smetonienė, I. Kalbos vieta valstybių politikoje: standartinių kalbų susikūrimas. *Parlamento studijos. Mokslo darbai. Nr. 16*, Vilnius, 2014
- Хауген, Э. Лингвистика и языковое планирование. *Новое в лингвистике*. VII. *Социолингвистика*, 1975
- www.vlkk.lt

ISBN 978-609-459-452-6

Irena Smetonienė

**ŽINIASKLAIDOS
KALBA IR STILIUS:
TARTIS IR KIRČIAVIMAS**
I DALIS / **TARTIS**

Maketuotoja Vida Vaidakavičienė
2,6 aut. l. Išleido Vilniaus universitetas,
Vilniaus universiteto leidykla
Universiteto g. 3, LT-01122 Vilnius

